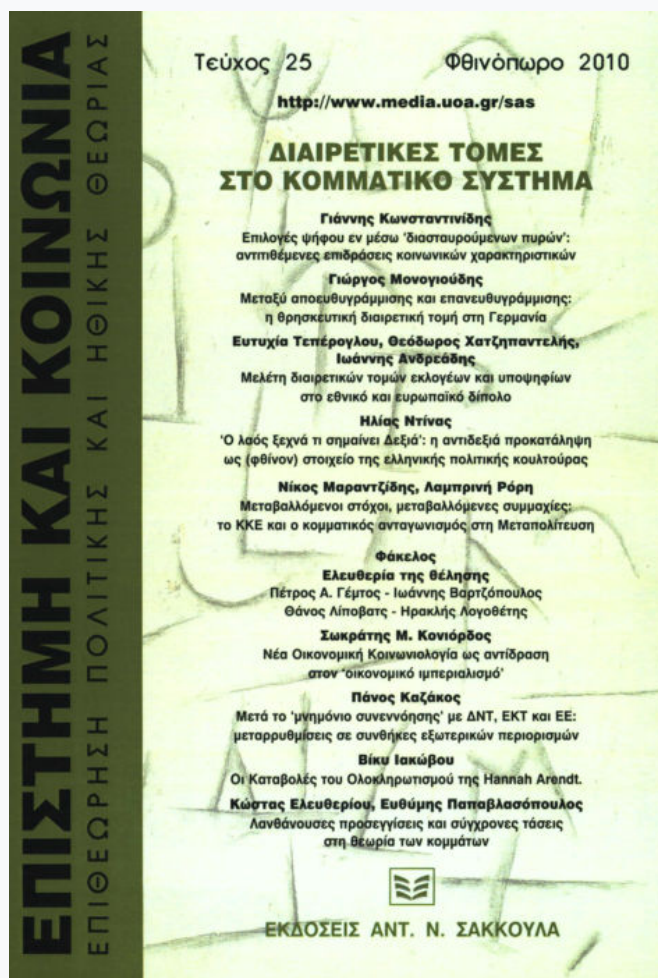

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

Λανθάνουσες προσεγγίσεις και σύγχρονες τάσεις στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων

Κώστας Ελευθερίου, Ευθύμης Παπαβλασόπουλος

doi: [10.12681/sas.798](https://doi.org/10.12681/sas.798)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ελευθερίου Κ., & Παπαβλασόπουλος Ε. (2015). Λανθάνουσες προσεγγίσεις και σύγχρονες τάσεις στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25, 217-245. <https://doi.org/10.12681/sas.798>

Λανθάνουσες προσεγγίσεις και σύγχρονες τάσεις στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων

Κώστας Ελευθερίου* και Ευθύμης Παπαβλασόπουλος**

Εισαγωγικά

Το κείμενο αυτό είναι ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο, με τη λεξικογραφική σημασία του όρου, για τη θεωρία και τη μεθοδολογία των πολιτικών κομμάτων. Δεν φιλοδοξεί να επισκοπήσει συστηματικά την αχανή, ούτως ή άλλως, σχετική βιβλιογραφία ούτε να εξαντλήσει όλες τις διαστάσεις του εξεταζόμενου ζητήματος. Στόχος μας είναι να φωτίσουμε κριτικά εκείνες τις θεωρητικές συμβολές οι οποίες ανανέωσαν τα ερμηνευτικά σχήματα και τα μεθοδολογικά εργαλεία που ταμίχυσαν οι κλασικές μελέτες (Ostrogorski 1993 [1903], Weber 2005 [1922], 2007 [1922], Michels 1997 [1911], Duverger 1978 [1951], Downs 1997 [1957], Eldersveld 1964, Erstein 1980 [1967], Sartori 1976) και τροφοδότησαν με επιχειρήματα τις έντονες συζητήσεις που διεξήχθησαν για τον 'μεγάλο μετασχηματισμό' των πολιτικών κομμάτων. Η προσέγγισή μας διακρίνει σχηματικά τις εξεταζόμενες συμβολές – με κριτήριο τη θεωρητικοπολιτική τους αφετηρία – σε θεσμικές/πλουραλιστικές και σε μαρξιστικές. Η θεματική μας έμφαση περιορίζεται στα κρίσιμα ζητήματα της συνάρθρωσης του κόμματος με το κράτος και την κοινωνία και φωτίζει τη σημασία της κομματικής οργάνωσης στη διευθέτηση της εν λόγω σχέσης. Σκοπός μας είναι να εντοπίσουμε τις 'αγχιστείες' που εμφανίζονται ανάμεσα στις προσεγγίσεις των δύο παραδειγμάτων και να αναδείξουμε 'αθέατες' διασταυρώσεις που θα μας επιτρέψουν να διατυπώσουμε σύνθετες μεθοδολογικές προτάσεις. Τέλος, θα

---

* Υποψήφιος Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, <costasele@gmail.com>

** Διδάσκων 407/80 Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <eparavlasop@pol.soc.uoc.gr>
Οι γράφοντες θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τη Β. Γεωργιάδου, τον Ηλ. Κατσούλη και τον Μ. Σπουρδαλάκη για τα πολυτίμα και οξυδερκή σχόλιά τους επί του κειμένου.

επιχειρήσουμε να δείξουμε πώς και τα δύο ρεύματα, από διαφορετικές αφητηρίες και με διαφορετικές στοχεύσεις, 'συμπίπτουν' σε μια θεώρηση του κομματικού θεσμού με όρους 'κρίσης', εγκαινιάζοντας έτσι την κυρίαρχη σήμερα συζήτηση περί κρίσης ή/ και εξάντλησης των κομμάτων.

Ο μεγάλος μετασχηματισμός: όψεις από την πλουραλιστική/ θεσμική θεωρία των κομμάτων

Η δημοσίευση, το 1966, του άρθρου του Otto Kirchheimer για τον 'Μετασχηματισμό των κομματικών συστημάτων στην Ευρώπη' (1991 [1966]) επιφέρει μια σημαντικού βαθμού τομή στη μελέτη των πολιτικών κομμάτων: έθεσε σε αμφισβήτηση το κυρίαρχο θεωρητικό 'παράδειγμα' του 'κόμματος μαζών' στις ποικίλες εκδοχές του. Ο Kirchheimer προσδιορίζοντας τους κρίσιμους μετασχηματισμούς στην κοινωνική δομή των δυτικών χωρών, ιδίως της εργατικής τάξης, διαπιστώνει μια μεταλλαγή στη σχέση κοινωνικού και πολιτικού που αναδιαμορφώνει τον εκλογικό και κομματικό ανταγωνισμό και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια τελική πολιτική και προγραμματική σύγκλιση των κυβερνητικών κομμάτων. Το αποτέλεσμα είναι μια πιο προσωποποιημένη κομματική πολιτική η οποία σκοπεύει στην πλαιοποίηση ευρύτερων και διαφοροποιημένων εκλογικών ακροατηρίων. Για ένα πρώην μέλος της Σχολής της Φρανκφούρτης, όπως ο Kirchheimer, που βίωσε τη δραματική εκτροπή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η διαμόρφωση κεντρομόλων ηγεμονικών τάσεων στα κομματικά συστήματα είναι απαραίτητη προϋπόθεση της επιβίωσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Το κείμενό του αυτό αποτελεί σημείο αναφοράς για όλες τις σχετικές θεωρήσεις μέχρι και σήμερα, ενώ οι ρησικές λευθες παρατηρήσεις του και το αναλυτικό του εύρος διέδρυναν τους ερμηνευτικούς ορίζοντες της θεωρίας των κομμάτων. Από δε τις καταφάσεις του επιχειρήματος περί 'πολυσυλλεκτικότητας' προέκυψαν προσεγγίσεις με πολλές και διαφορετικές αναλυτικές εμφάσεις.

Το *κόμμα εκλογέων* αποτελεί την πρώτη απόπειρα αναπροσαρμογής του 'πολυσυλλεκτικού' υποδείγματος. Ο Jean Charlot (1970) αξιοποιεί τις έρευνές του για το γκολικό κόμμα στη Γαλλία των αρχών της δεκαετίας του 1970, για να συνθέσει τα ιδεοτυπικά γνωρίσματα αυτού του κομματικού υβριδίου. Το μοντέλο του δίνει έμφαση στην οριστική αποσύνδεση του κόμματος από τις εναπομείνουσες ταξικές αναφορές και τη μονοσήμαντη προσκόλλησή του στο εκλογικό πεδίο (Charlot 1971: 217-218). Αποτέλεσμα αυτής της στροφής είναι και η σταδιακή εξομοίωση της κοινωνικής μορφολογίας της εκλογικής του βάσης με την εθνική ταξική δομή. Προκειμένου να ανταποκριθεί στην πολυμορφία της εκλογικής του πελατείας, προσφεύγει στον ιδεολογικό εκλεκτικισμό και τον προγραμματικό πραγματισμό. Αν και δεν διαθέτει την οργανωτική σκευή του μαζικού κόμματος, το 'κόμμα ε-

κλογέων' διαμορφώνει μια αυστηρή ιεραρχική δομή, όπου η εξουσία συγκεντρώνεται στον ηγέτη και σε μία εδάριθμη διεθυντική ολιγαρχία η οποία, ωστόσο, δεν φέρει τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της εκλογικής επιτροπής του 'κόμματος στελεχών'.

Από την πλευρά του, ο Gordon Smith (1989) αναδιατυπώνει τη θεωρία του 'πολυσπλεκτικού' κόμματος, δανειζόμενος τον όρο *λαϊκό κόμμα* (Volkspartei/ people's party) από τη γερμανική συνταγματική και πολιτική θεωρία. Η συνεισφορά του έγκειται στην προσπάθειά του να συγκροτήσει ένα αναλυτικό πλαίσιο ερμηνείας των μετασχηματισμών των κομματικών συστημάτων στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Ως 'λαϊκά κόμματα' ορίζονται τα ισχυρά κόμματα της Κεντροδεξιάς και της Κεντροαριστεράς τα οποία άλλωστε εισέπραξαν εκείνη την περίοδο τις συνέπειες της ύφεσης. Για να εξηγήσει τη συστημική και κομματική αλλαγή, εισηγείται την έννοια του *πυρήνα* [core] ενός κομματικού συστήματος: αυτός αναφέρεται στα κόμματα που για μία ουσιαστική περίοδο βρέθηκαν σε ηγετικές θέσεις εντός του κομματικού συστήματος και ήταν ιδιαίτερος σημαντικά για τη λειτουργία και νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος και στις συνακόλουθες κομματικές ευθυγραμμίσεις και συμμαχίες (Smith 1989: 161). Το τελικό του συμπέρασμα συνίσταται στο ότι, ενώ τα 'λαϊκά κόμματα' εμφανίζονται ιδιαίτερα τρωτά στις αλλαγές στον εκλογικό ανταγωνισμό, οι 'πυρήνες' των αντίστοιχων κομματικών συστημάτων παραμένουν σταθεροί. Υπ' αυτήν την έννοια, η είσοδος νέων δρώντων στο πολιτικό παιχνίδι δεν υπονομεύει τους όρους αναπαραγωγής και νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος.

Όσον αφορά τις οργανωτικές προσεγγίσεις, είναι γεγονός ότι η παρουσία τους αναζωογονείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Από τις σχετικές συμβολές ξεχωρίζει η μονογραφία του Angelo Panebianco, *Πολιτικά Κόμματα: Οργάνωση και Ισχύς* [Political Parties: Organization and Power] (1988 [1981]) που επαναφέρει στο επίκεντρο της συζήτησης το ζήτημα της κομματικής οργάνωσης. Συνδυάζοντας γόνιμα τις οργανωσιακές θεωρίες με τις κομματικές τυπολογίες, ανασκάπτει τα διαδοχικά στρώματα της οργάνωσης και προτείνει νέους θεματικούς τόπους και ενδιαφερόσους ερμηνείες. Οι επεξεργασίες του φωτίζουν επίκαιρες όψεις του κομματικού φαινομένου όπως, για παράδειγμα, τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη σταθερότητα και τη συνοχή των ηγετικών ομάδων (κάθετο και οριζόντιο εσωκομματικό παίγνιο), τις κρίσιμες διαστάσεις της κομματικής οργάνωσης καθώς και τη σημασία του 'γενετικού μοντέλου' [genetic model] των κομμάτων στη διαδικασία θεσμοποίησης τους. Ο Panebianco αναλύει τις σύγχρονες τάσεις των κομμάτων υπό το πρίσμα συνεχών οργανωτικών μετασχηματισμών στους οποίους τα κόμματα αυτο-εγκαλούνται προκειμένου να επιβιώσουν σε ένα μεταβαλλόμενο και ασταθές περιβάλλον. Κατά τη διαδικασία αυτή, εγκαταλεί-

πουν τις συγκροτησιακές λογικές της αλληλεγγύης γύρω από έναν κοινώς αποδεκτό πολιτικό στόχο και της προώθησης αντίστοιχων 'συλλογικών κινήτρων' [collective incentives] προς τα μέλη τους, υιοθετώντας την τακτική της παροχής 'επιλεκτικών κινήτρων' [selective incentives], ενώ η μαχητική τους ιδεολογία δίνει τη θέση της σε λανθάνουσες και εν πολλοίς ασαφείς ιδεολογικές εγκλήσεις. Στη συνέχεια αυτή, η συλλογική ταυτότητα υποκαθίσταται από ένα σύστημα υλικών κινήτρων που διανέμει εξατομικευμένα ο γραφειοκρατικός μηχανισμός προκειμένου να μεγιστοποιήσει την εκλογική επιρροή του κόμματος. Παράλληλα, η κομματική δράση αποβάλλει οριστικά τα κινηματικά της χαρακτηριστικά και προσηλώνεται σε μια επαγγελματική διαχείριση των αναγκών του εκλογικού ανταγωνισμού. Λογικό επακόλουθο των παραπάνω μετασχηματισμών είναι ότι η φιλόδοξη στρατηγική κυριαρχίας στο περιβάλλον (πολιτικό και κοινωνικό σύστημα) αναδιπλώνεται σε τακτικές προσαρμογής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναλύσεις του Panebianco για τις μεταλλαγές στο προφίλ και τη διαδικασία στρατολόγησης του πολιτικού προσωπικού, οι οποίες έχουν ως συνέπεια σημαντικές ανακατατάξεις που υπερβαίνουν τους εσωτερικούς συσχετισμούς. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα με τις ριζικές μεταβολές στον ρόλο των κομμάτων και στην τεχνολογία του κομματικού ανταγωνισμού, αλλαγές που προωθούν, εκ των πραγμάτων, την αύξουσα εξειδίκευση και διαφοροποίηση της εσωτερικής τους λειτουργίας. Καθώς οι πολιτικές αποφάσεις απαιτούν, πλέον, εμπειριστάτων επιστημονική τεκμηρίωση και η κομματική προπαγάνδα εμπλέκεται με τις τεχνολογίες των ΜΜΕ και της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, αυξάνεται κατακόρυφα η ζήτηση και ενισχύεται ο εσωκομματικός ρόλος των 'ειδικών'. Αναδύεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ένας νέος τύπος πολιτικού επαγγελματισμού που συνδυάζει το βεμπεριανό πρότυπο της επαγγελματικής σχέσης με την πολιτική με την υψηλού επιπέδου επιστημονική κατάρτιση και την εργασιακή προϋπηρεσία σε ένα εξωπολιτικό, κατά κανόνα, περιβάλλον. Την τάση αυτή εκπροσωπούν, σύμφωνα με την ταξινόμηση που προτείνει ο Panebianco, οι διάφορες κατηγορίες των 'ειδικών', δηλαδή οι 'επαγγελματίες' και δευτερευόντως οι 'ημι-επαγγελματίες'¹ και οι 'κρυπτο-επαγγελματίες' της πολιτικής.

Αυτόν τον νέο 'πολιτικό επαγγελματισμό' εκφράζουν οι 'ειδικοί' και οι 'τεχνικοί' του πολιτικού σχεδιασμού και της επικοινωνίας –δημοσιογράφοι, οικονομολόγοι, επικοινωνιολόγοι, δημοσκόποι, πολιτικοί αναλυτές, image makers κ.λπ. Οι 'ειδικοί', αν και ιεραρχικά υφιστάμενοι της πολιτικής ηγεσίας, εμφανίζονται να συμμετέχουν ισότιμα στη διαμόρφωση του πολιτικού προγράμματος και στον σχεδιασμό της εκλογικής και επικοινωνιακής πολιτικής του κόμματος.

Σε αντίθεση με την αντιπροσωπευτική και διοικητική γραφειοκρατία, τα στελέχη αυτά δεν στηρίζουν την καριέρα και τη νομιμοποίησή τους στην εμπιστοσύ-

νη της κομματικής βάσης ούτε στην εύνοια της ηγετικής ομάδας αλλά στις ειδικές γνώσεις που διαθέτουν και οι οποίες είναι απολύτως απαραίτητες για την αποτελεσματική λειτουργία κρίσιμων τομέων του κομματικού έργου. Για τον λόγο αυτόν η δεσπόζουσα παρουσία τους στον κομματικό οργανισμό αποτελεί πηγή σύγκρουσης με τα παραδοσιακά στελέχη του κόμματος, ενώ η νομιμοποίησή τους είναι εύθραυστη και θνησιγενής αφού εξαρτάται μονοσήμαντα από την αποτελεσματικότητα του έργου τους. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Panebianco (1988: 234),

[...] η εγγενής ασάθεια της θέσης τους τους σπρώχνει μετά από ένα ορισμένο διάστημα είτε να εγκαταλείψουν την επαγγελματική σχέση τους με την πολιτική (όχι όμως απαραίτητα και το κόμμα) και να αναζητήσουν εργασία κόρους στην ελεύθερη αγορά είτε να αποκτήσουν ηγετικούς ρόλους στο κόμμα [...]

Η κυκλοφορία αυτού του στελεχικού υβριδίου μεταξύ κόμματος και αγοράς προκαλεί ιδιότυπες ωστώσεις ανάμεσα στους δύο θεσμούς με κρίσιμες, για τη λειτουργία και την αναπαραγωγή του πολιτικού συστήματος, συνέπειες. Βάσει αυτών των συμπερασμάτων, ο Panebianco (1988: 262-267) διατυπώνει έναν νέο κομματικό ιδεότυπο, αυτόν του *εκλογικού επαγγελματικού κόμματος* που επικαιροποιεί και εκσυγχρονίζει τα χαρακτηριστικά του 'πολυσυνθετικού κόμματος'. Το κόμμα αυτό είναι σταθερά προσανατολισμένο στο εκλογικό σώμα προσαρμόζοντας τις τακτικές του στις γνώμες και τις διαθέσεις των εκλογέων, διατηρώντας παράλληλα τυπικούς και χαλαρούς δεσμούς με την κοινωνική του βάση. Στο πεδίο του εκλογικού ανταγωνισμού, η κομματική προπαγάνδα αξιοποιεί τα επικαιρα κοινωνικοπολιτικά διακυβεύματα και προβάλλει τη διαχειριστική επάρκεια του ηγέτη. Στην κατεύθυνση αυτή το κόμμα χρησιμοποιεί εντατικά τις τεχνικές του πολιτικού μάρκετινγκ, γεγονός που καθιστά κεντρικό τον ρόλο των 'ειδικών'. Οι αυξημένες ανάγκες για πολιτικό χρήμα καλύπτονται από ιδιωτικές και κρατικές πηγές. Στο επίπεδο των ηγετικών ομάδων ενισχύεται, ακόμα περισσότερο, ο ρόλος του αρχηγού και αναβαθμίζεται η θέση των στελεχών που κατέχουν δημόσια αξιώματα. Τέλος, ως κάθετο εσωκομματικό παίγνιο, η ισχύς μετατοπίζεται από τους παραδοσιακούς γραφειοκράτες και ακτιβιστές προς τους καριέριστες και τις ποικίλες ομάδες συμφερόντων που επηρεάζουν την οργάνωση.

Η μετάβαση από το 'κόμμα μαζών' στο 'εκλογικό επαγγελματικό κόμμα' συνεπάγεται, ανάμεσα στα άλλα, και μία ταχεία οργανωτική απόσχιση και εν τέλει τη φθορά των οργανικών του δεσμών με την κοινωνία. Συμπτώματα αυτής της εξέλιξης είναι η ολοένα και μεγαλύτερη εξάρτηση του κόμματος από ένα ασταθές εκλογικό σώμα και ποικιλώνυμες ομάδες συμφερόντων, με ενισχυμένο, πλέον, πολιτικό και θεσμικό ρόλο. Η αύξουσα αβεβαιότητα θέτει το κόμμα σε πορεία ενσωμάτωσης στο κράτος και τους μηχανισμούς του (Panebianco 1988: 267). Είναι προφανές, λοιπόν, ότι τα παραπάνω συμπεράσματα σκιαγραφούν, έστω

και αδρομερώς, πολλά από τα χαρακτηριστικά του νέου κομματικού τύπου που θα συστηματοποιήσει η θεωρία του 'κόμματος καρτέλ'.

Οι επεξεργασίες του Panebianco, καθώς εκκινούν μεθοδολογικά από το έδαφος των οργανωσιακών θεωριών, περιορίζονται στις θεσμικές διαστάσεις του ζητήματος, αποσιωπώντας ή υποβαθμίζοντας τις αντιφάσεις και τη διαλεκτική ένταση που διαποτίζουν τόσο τις εσωκομματικές σχέσεις και δομές όσο και τις αρθρώσεις του κόμματος με το περιβάλλον του.² Από την άλλη πλευρά, όμως, η σαφήνεια και η αναλυτικότητα που τις διακρίνουν παρέχουν ένα επιχειρησιακό ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε συστηματικά τους κρίσιμους μετασχηματισμούς που συντελούνται στο κομματικό πεδίο.

Κομβική στιγμή για την ανανέωση των μεθοδολογικών εργαλείων και των εμπειρικών δεδομένων στη μελέτη του κομματικού θεσμού αποτέλεσε μία μεγάλη συγκριτική έρευνα σε πολλές δυτικές δημοκρατίες η οποία είχε στόχο, καταρχάς, τη συλλογή πραγματολογικού υλικού και, εν συνεχεία, την περιγραφή και τη διατύπωση διαφόρων υποθέσεων σχετικά με τους μετασχηματισμούς που λάμβαναν χώρα στα κόμματα σε εκείνη τη συγκυρία. Οι εμπνευστές του εγχειρήματος, καθηγητές Richard Katz και Peter Mair, στρατολόγησαν πλήθος σημαίνοντες πολιτικούς επιστήμονες (Lars Bille, Kris Deschouwer, Paul Webb, Ruud Koole, David Farrell, Thomas Poguntke, Jon Pierre, Luciano Bardi, Wolfgang Müller κ.ά.) οι οποίοι συνέλεξαν στοιχεία για σχεδόν ογδόντα πολιτικά κόμματα σε δώδεκα χώρες. Οι άξονες τους οποίους είχαν θέσει ήταν οι εξής: (α) εκλογική και κυβερνητική ιστορία· (β) κομματικά μέλη· (γ) αριθμός και κατανομή του κομματικού προσωπικού· (δ) εσωκομματική κατανομή ισχύος και λειτουργίες κομματικών οργάνων· και (ε) οικονομικά των κομμάτων και κρατικές επιδοτήσεις. Η εν λόγω προσπάθεια απέληξε σε ένα εγχειρίδιο πληροφοριών για τις κομματικές οργανώσεις (Katz & Mair 1992) και σε έναν συλλογικό τόμο με δεκατρείς περιπτώσιολογικές μελέτες (Katz & Mair 1994).

Για τους δύο επιμελητές της έρευνας, το στοιχείο που προσδιορίζει τον λεγόμενο μετασχηματισμό των πολιτικών κομμάτων από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 είναι η διαρκώς εντεινόμενη εξάρτησή τους από το κράτος.³ Η υπόθεσή τους αυτή βασίζεται σε δύο παρατηρήσεις: στην αύξηση των κρατικών επιδοτήσεων προς τα κόμματα –και κατ' επέκταση του ποσοστού τους στους κομματικούς προϋπολογισμούς– και στην ενίσχυση των επαγγελματικών στελεχών της κεντρικής κομματικής γραφειοκρατίας προς όφελος των κοινοβουλευτικών ομάδων και εις βάρος της μαζικής οργάνωσης (Mair 1994, Katz & Mair 2009: 753-4). Η θεωρία του 'κόμματος καρτέλ' (Katz & Mair 1995) συνιστά μία από τις πιο γόνιμες και σημαντικές συνεισφορές στη θεωρία των κομμάτων κατά τη δεκαετία του 1990 και κα-

θόρισε εν πολλοίς την επιστημονική συζήτηση στον χώρο της θεωρίας των κομμάτων για τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

Η τυπολόγηση του 'κόμματος καρτέλ' ήταν αποτέλεσμα μιας ανακατασκευής της ιστορικής εξέλιξης των κομματικών οργανώσεων, από τα μέσα του 19ου αιώνα έως σήμερα, η οποία βασίστηκε στην εξέταση και εν τέλει στην ιδεοτυπική αποτύπωση των μεταβαλλόμενων σχέσεων και αλληλεπιδράσεων του κόμματος με το κράτος και την κοινωνία πολιτών. Με αυτόν τον τρόπο, οι δύο πολιτικοί επιστήμονες αναδιατύπωσαν τις πρότερες σχηματισμένες των Duverger ('κόμμα στελεχών' και 'κόμμα μαζών') και Kirchheimer ('πολυσυλλεκτικό κόμμα') δίνοντας έμφαση στη συσχέτιση του εκάστοτε οργανωτικού τύπου με μία διαφορετική, κάθε φορά, συνάρθρωση της σχέσης κόμμα-κράτος-κοινωνία πολιτών.

Η βασική τους διαπίστωση είναι ότι κατά τη μεταπολεμική περίοδο καταγράφεται μια σταδιακή μετατόπιση της βάσης νομιμοποίησης των πολιτικών κομμάτων από την κοινωνία στο κράτος. Τα πολιτικά κόμματα δηλαδή, από δομές άρθρωσης αιτημάτων και εναρμόνισης συμφερόντων, ενσωματώνουν την κυβερνητική λογική και εξαρτούν την επιβίωσή τους από τους κρατικούς πόρους. Υπ' αυτήν την έννοια, η λεγόμενη 'κρίση των κομμάτων' -την οποία οι Katz & Mair αρνούνται ως έγκυρη οροθέτηση, προτάσσοντας το επιχειρήμα περί 'μετασχηματισμού' των κομματικών οργανώσεων- έγκειται, περισσότερο, στην ικανοποίηση του αιτήματος της οργανωτικής αναπαραγωγής όχι πλέον από την αποτελεσματικότερη παρέμβασή τους στο κοινωνικό πεδίο αλλά από την εγκαθίδρυσή τους στην καρδιά του κράτους. Έτσι, το 'κόμμα καρτέλ' (Katz & Mair 1995: 15-21) συγκροτείται τελικά ως ένα σύστημα κομμάτων που διακρίνονται για την ολόενα αυξανόμενη αλληλοδιείσδυση και εξάρτησή τους από το κράτος, την αποκοπή τους από την κοινωνία, τον συνακόλουθο μετασχηματισμό τους σε εξουσιαστικούς μηχανισμούς και τη διαμόρφωση ενός πλαισίου συνεννόησης και συνεργασίας μεταξύ τους, ακόμα και όταν, φαινομενικά, εκπροσωπούν αντίπαλες ιδεολογίες και προγράμματα.

Οι παραπάνω μετατοπίσεις που είναι, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα συγκεκριμένων μεταβολών στο επίπεδο του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος οι οποίες, με τη σειρά τους, μεταλλάσσουν και τις στρατηγικές των κομματικών ελίτ, έχουν συνέπειες που εντοπίζονται διαδοχικά στις διαστάσεις της εσωκομματικής πολιτικής, του κομματικού ανταγωνισμού και της δημοκρατίας εν γένει.

Στην πρώτη διάσταση εμπενδώνεται μια τάση ενδυνάμωσης της ισχύος του ηγέτη σε σχέση με το οργανωμένο κόμμα, μέσω της 'αμοιβαίας αυτονομίησης' των μερών του κόμματος ('στραταρχικό μοντέλο') και της εισαγωγής δημοψηφισματικών διαδικασιών διευθέτησης της εσωκομματικής δημοκρατίας. Οι ηγετικές ελίτ, διαχειριζόμενες αποκλειστικά τους κρατικούς πόρους, αποκόπονται από τον

έλεγχου των κομματικών μελών και ευνοούν την προώθηση μιας ασύμμετρης αποκέντρωσης στο εσωτερικό του κόμματος που δίνει μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων στις περιφερειακές οργανώσεις, αλλά μικρότερη δυνατότητα παρέμβασης σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο. Κατ' επέκταση, η ισχύς των συλλογικών οργάνων στις εσωκομματικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων μειώνεται και τα εξατομικευμένα μέλη γίνονται πλέον δέκτες άμεσων διαβημάτων από την ηγεσία, χωρίς να μπορούν να την ελέγξουν θεσμικά.

Στη δεύτερη διάσταση, του κομματικού ανταγωνισμού, επικρατεί μια συνθήκη αντιπαράθεσης ανάμεσα στις διαφορετικές κομματικές ελίτ με αντικείμενο, κάθε φορά, τη διαχείριση των κρατικών πόρων. Επειδή όμως η στρατηγική του κράτους είναι ενιαία, τα πολιτικά προτάγματα που αναδεικνύουν και οι πολιτικές προτάσεις που διατυπώνουν βρίσκονται σε πορεία αναπόφευκτη σύγκλισης. Επιπλέον, ακόμα και η επίκληση της διαχειριστικής επάρκειας καθίσταται κενή περιεχομένου, καθώς όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα⁴ εκμεταλλεύονται τους κρατικούς πόρους, οπότε ο εκλογικός ανταγωνισμός λαμβάνει τη μορφή διαγκωτισμού μεταξύ κομματικών ελίτ, παρά πολιτικής αντιπαράθεσης.

Το τελικό αποτέλεσμα –στην τρίτη διάσταση– είναι η αποχόμωση της δημοκρατικής διαδικασίας από το ουσιαστικό της περιεχόμενο και η παγίωση των τυπικών της χαρακτηριστικών κυρίως ως τελετουργιών επίτευξης της αναγκαίας κοινωνικής νομιμοποίησης. Υπ' αυτήν την έννοια, το 'καρτέλ' εννοιολογείται ως μια άτυπη εγκατάσταση των 'αξιοσημείωτων' [significant] κομμάτων στους κρατικούς θεσμούς η οποία διασφαλίζει τη συνεχή ροή των δημοσίων πόρων, την ενιαιοποίηση των πολιτικών διακυβευμάτων και την όρθωση αναχωμάτων στην είσοδο νέων, ανταγωνιστικών δρώντων. Το κανονιστικό δια ταύτα της θεώρησης του 'κόμματος καρτέλ' αναγγέλλει το τέλος της δημοκρατίας των κομμάτων ως πεδίου άρθρωσης και αντιπαράθεσης διακριτών πολιτικών προτάσεων και την ανάδυση ενός προτύπου διακυβέρνησης όπου η ισχύς μετατίθεται σε υψηλότερα επίπεδα και ο δημοκρατικός έλεγχος περιορίζεται σε σημαντικό βαθμό. Η δε συναίνεση των κομμάτων που συναπαρτίζουν το καρτέλ αποπολιτικοποιεί τον κομματικό ανταγωνισμό ευνοώντας την ανάπτυξη πολιτικών προκλήσεων, είτε από τα δεξιά είτε από τα αριστερά, που παράγουν διαβήματα αμφισβήτησης του πολιτικού συστήματος εν συνόλω.

Η πρόκληση του 'κόμματος καρτέλ' κινητοποίησε μια συζήτηση στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων σχετικά με το αν το κράτος συνιστά ή όχι προσδιοριστικό παράγοντα ερμηνείας των μεταβολών στις κομματικές οργανώσεις. Από την πρώτη στιγμή τέθηκαν μεθοδολογικά ζητήματα για τη δυνατότητα εμπειρικού ελέγχου της πραγματικής επιρροής του κράτους στην κομματική οργάνωση (Wolinetz 2002), τη χρησιμότητα μιας ανάλυσης που παρακολουθεί εξελικτικά

την αλληλουχία των οργανωτικών προτύπων των πολιτικών κομμάτων (Gunther & Diamond 2003) και την εγκυρότητα της μέτρησης των πραγματικών πολιτικών συγκλίσεων. Οι Katz & Mair, με δύο αναθεωρήσεις (2002, 2009) της αρχικής σχηματοποίησης του μοντέλου, επιχείρησαν να εξειδικεύσουν και να επικαιροποιήσουν ορισμένες πλευρές του επιχειρημάτων τους. Στην πρώτη προέβησαν σε χαρτογράφηση των μετασχηματισμών στις κομματικές οργανώσεις μέσα από την κατόπτευση της εσωκομματικής μορφολογίας σε τρία επίπεδα ή 'πρόσωπα' [faces] (Katz 2005, Katz & Mair 2002): το *κόμμα σε δημόσιο αξίωμα* [party in public office], το *κεντρικό κόμμα* [party in central office] και η *περιφερειακή/ τοπική οργάνωση* [party on the ground]. Η βαθμιαία μετατόπιση της εσωκομματικής ισχύος στο πρώτο επίπεδο –ή ανέλιξη του κόμματος σε δημόσια αξιώματα [ascendancy of party in public office]–, σηματοδοτεί την προσαρμογή της υλικότητας του κόμματος στις ανάγκες του 'καρτελοποιημένου' ανταγωνισμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συγγραφείς απέφυγαν επιμελώς τη χρήση του όρου 'καρτέλ' στην εν λόγω δημοσίευση. Στην πιο πρόσφατη επανέκθεση του προτύπου (Katz & Mair 2009), επισήμαναν τη μεγάλη επίδραση του θεσμικού περιβάλλοντος που αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε μέσα από την παγκοσμιοποίηση και την ευρωπαϊκή ενοποίηση στις τάξεις 'καρτελοποίησης' των κομματικών συστημάτων, συνδέοντας τις μεταθέσεις εξουσίας –από το εθνικό επίπεδο στο υπερεθνικό και από το κράτος σε μη κρατικούς θεσμούς– με τις τάξεις σύγκλισης στον κομματικό ανταγωνισμό και την αποπολιτικοποίηση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ξεδιάλυναν επίσης τη φύση του 'καρτέλ' αντιμετωπίζοντάς το και ως ιδεατό τύπο που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη μορφή κομματικής οργάνωσης, αλλά και ως σύστημα κομμάτων που επιδιώκουν τη διατήρηση της τρέχουσας θεσμικής ρύθμισης της λειτουργίας τους.⁵

Η πρώτη αντίκρουση της λογικής των Katz & Mair προήλθε από τον συνεργάτη τους Ruud Koole (1996) ο οποίος, παρότι αποδέχθηκε τα συμπεράσματά τους όσον αφορά τους μετασχηματισμούς στην εσωκομματική οργάνωση και τον κομματικό ανταγωνισμό, αρνήθηκε την υπόθεση της 'αλληλοεισόδου' [interpenetration] κόμματος και κράτους. Για τον Koole, δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια το αν το κράτος διέρχεται και αυτό, από την πλευρά του, ορισμένους μετασχηματισμούς με αποτέλεσμα η ανασυγκρότηση της σχέσης κόμματος, κράτους και κοινωνίας να είναι εξαιρετικά στατική. Πιο δόκιμη για αυτόν θα ήταν μία εκλεκτική τυπολόγηση των σύγχρονων κομματικών συστημάτων, όπου μπορούν να συνυπάρξουν πολλοί και διαφορετικοί οργανωτικοί τύποι. Για την ολλανδική περίπτωση χρησιμοποιεί τον τύπο του *σγχρόνου κόμματος στελεχών* [modern cadre party] (Koole 1994) στον οποίο, λόγω της σταδιακής επαγγελματοποίησης των προεκλογικών εκστρατειών, οι κομματικές ελίτ απολαμβάνουν δι-

ευρυμένη αυτονομία από το υπόλοιπο κόμμα –διαδικασία που αντιστοιχεί με το στραταρχικό πρότυπο οργάνωσης που περιέγραψαν οι Katz & Mair.

Οι Heidar & Saglie (2003) επανεπεξεργάστηκαν την υπόθεση του Koole για τη νορβηγική περίπτωση: πρότειναν το σχήμα του *κόμματος δικτύου* [network party]⁶ ως ενός κόμματος που λειτουργεί εσωτερικά με άτυπα δίκτυα επικοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα μέρη του. Ο R. Kenneth Carty (2004), από την πλευρά του, παρουσίασε μία χαρτογράφηση της κομματικής οργάνωσης ως ενός συστήματος franchise, με το κεντρικό κόμμα –φορέα του πολιτικού brand-name– να παραχωρεί τη διαχείρισή τους στις σχετικά αυτόνομες περιφερειακές οργανώσεις.

Η δεύτερη σημαντική αντίκρουση προήλθε από τον Herbert Kitschelt (2000) ο οποίος αντιστρέφει την επιχειρηματολογία των Katz & Mair θέτοντας την επανάκαμψη στο κοινωνικό πεδίο ως την κύρια στρατηγική των κομμάτων στην τρέχουσα φάση. Εφόσον τα κόμματα ως εκλογικοί μηχανισμοί επιζητούν την κοινωνική υποστήριξη για την ανάληψη της κυβερνητικής ευθύνης, είναι υποχρεωμένα να σχεδιάσουν και υλοποιήσουν στρατηγικές πλαισίωσης του κοινωνικού πεδίου. Ταυτόχρονα, είναι υποχρεωμένα να δίνουν λύσεις στα προβλήματα που προκύπτουν τα οποία, άλλωστε, είναι από τις βασικές αιτίες απο-νομιμοποίησης. Επομένως, η ερμηνεία που επικεντρώνεται στη σύνδεση με το κράτος δεν εξηγεί το πώς εν τέλει τα κόμματα επιτυγχάνουν την, ούτως ή άλλως αναγκαία, κοινωνική υποστήριξη. Υπ’ αυτήν την έννοια, ούτε οι ηγεσίες αποφεύγουν τον έλεγχο των μελών –υπόθεση που υποστηρίζει και η Scarrow (1996)–, ο κομματικός ανταγωνισμός παράγει αντικίνητρα για την ‘καρτελοποίηση’ του κομματικού συστήματος και η είσοδος νέων ανταγωνιστών στο καρτέλ όχι μόνο δεν παρεμποδίζεται αλλά υποχρεώνει τα ‘συμβατικά κόμματα’ –σύμφωνα με την ορολογία του Kitschelt– να επαναπροσδιορίσουν τις πολιτικές τους προκείμενες.

Η τρίτη σημαντική αντίκρουση αφορούσε τη σημαντικότητα της κρατικής χρηματοδότησης για τις περιγραφόμενες, από τους Katz & Mair, αλλαγές στην εσωκομματική οργάνωση και τον κομματικό ανταγωνισμό. Οι Pierre, Svåsand & Widfeldt (2000) επισήμαναν την αδυναμία να συνδεθεί η μείωση του αριθμού των μελών με την αύξηση της κομματικής επιχορήγησης και έδειξαν τη συνεχιζόμενη σημασία –έστω και μειούμενη– άλλων πηγών χρηματοδότησης για τα κόμματα. Η Scarrow (2006) υποστήριξε ότι η αποκλειστική θεμελίωση της σχέσης κόμματος και κράτους στην κρατική χρηματοδότηση δεν είναι επαρκής και ότι διάφορα εμπειρικά στοιχεία θέτουν και ορισμένες άλλες παραμέτρους για τη μελέτη της, όπως ο τρόπος διάχυσής της χρηματοδότησης στα κόμματα και η αξιοποίηση της από κάθε ένα από αυτά. Υπ’ αυτήν την έννοια οι επιδράσεις στον κομματικό ανταγωνισμό μπορεί να είναι διαφορετικές κάθε φορά –σύνκλιση ή κατακερματισμός–, ενώ η δυνατότητα των εκτός καρτέλ ανταγωνιστών για την

ανάπτυξη μιας αξιολογής εκλογικής επιρροής είναι μεγάλη, ακόμα και αν δεν επωφελούνται των κρατικών πόρων.

Οι μαρξιστικές οπτικές: μια λανθάνουσα σήμερα συζήτηση

Αποτελεί αναμφίβολα ριψοκίνδυνο επιστημολογικό διάβημα να επιχειρήσει κανείς να ανασυνθέσει μια μαρξιστική θεωρία για το πολιτικό κόμμα στον βαθμό που το πολιτικό και οι θεσμοί του εξακολουθούν να αποτελούν, παρά τις σημαντικές και ενδιαφέρουσες επεξεργασίες, το 'τυφλό σημείο' της μαρξικής και μαρξιστικής σκέψης.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι στις ομόλογες ερμηνευτικές συνθέσεις, το 'πολιτικό κόμμα', ως θεωρητικό ερώτημα και ως πολιτικό διακύβευμα, λάνθανε στο περιθώριο συνολικότερων επεξεργασιών, ενώ οι ελάχιστες ερμηνευτικές δοκιμές υπέκυπταν τελικά στη διαβρωτική επιρροή του οικονομικού αναγωγισμού που διαποτίζει όλες τις ορθόδοξες ερμηνείες. Αυτή την εδραιωμένη παράδοση διασπά ο Gramsci, ο οποίος ιχνηλατεί τις πολλαπλές μορφές άρθρωσης του κόμματος, εστιάζοντας το ενδιαφέρον του στο εποικοδόμημα. Το κόμμα-ηγέμονας, προϊόν αυτών των αναζητήσεων, βασίστηκε σε μια σύνθετη ερμηνεία της σχέσης κοινωνίας και πολιτικής και έθεσε τις βάσεις για συστηματικότερη ενασχόληση της μαρξιστικής φιλολογίας με τη θεωρία των κομμάτων.

Η μεταπολεμική περίοδος, τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό χώρο, σηματοδότησε σημαίνουσες ανακατατάξεις και κρίσιμες διευθετήσεις στις σχέσεις κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού στις οποίες κομβικό και πρωτεύοντα ρόλο είχε το κράτος. Στη συνάφεια αυτή αναδόθηκαν και συγκροτήθηκαν ιδεολογικοπολιτικά και θεωρητικά ρεύματα τα οποία, εκκινώντας από το έδαφος του μαρξισμού, επικαιροποίησαν και συμπλήρωσαν τα κενά στις αναλύσεις των κλασικών, όντας απαλλαγμένα από τις αγκυλώσεις του οικονομισμού και του αναγωγισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η εντατική ενασχόληση πολλών θεωρητικών (Johannes Agnoli, Luigi Ferrajoli, Ralph Miliband, Göran Therborn, Barry Hindess, John Molyneux, Louis Althusser, Etienne Balibar, Umberto Cerroni, Νίκος Πουλαντζάς, Bob Jessop κ.ά.) με το κράτος και τους θεσμούς πολιτικής και κοινωνικής εκπροσώπησης. Η συζήτηση ανάμεσα σε διάφορα ρεύματα και εκδοχές του νεομαρξισμού, παρά την αποσπασματικότητα της και τις δεσμεύσεις της πολιτικής στρατεύσης, υπήρξε αναμφίβολα εξαιρετικά γόνιμη. Οι αναλύσεις που διατυπώθηκαν εξακολουθούν να διατηρούν -ιδιαίτερα στην παρούσα συγκυρία- την ερμηνευτική τους δεινότητα και την πολιτική τους οξυδέρκεια. Ιχνηλατώντας τις βασικές εστιές ενός πολυθεματικού διαλόγου, που ενίοτε προέλαβε χαρακτηριστικά πολεμικής, θα ασχοληθούμε με τη θεωρητική παρέμβαση του Johannes Agnoli από τη γερμανική συζήτηση, τις έρευνες του Ralph Miliband από την πα-

ράδοση του βρετανικού μαρξισμού και, εν συνεχεία, με τις επεξεργασίες του δομικού μαρξισμού με μεγαλύτερη έμφαση στο έργο του Νίκου Πουλαντζά.

‘Ο Μετασχηματισμός της Δημοκρατίας’ του Johannes Agnoli (1972 [1967]), κείμενο σχετικά μικρό σε έκταση αλλά πυκνό σε νοηματικά φορτία και προκλητικό στα πολιτικά του συμπεράσματα, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην επιστημονική κοινότητα ενώ άσκησε σημαντική επίδραση στα κινήματα αμφισβήτησης των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Το στοιχείο που καθόρισε τη μεγάλη του επιρροή ήταν η ανάδειξη εκείνων των χαρακτηριστικών των φιλελεύθερων δημοκρατιών της εποχής του τα οποία, ακόμα και στην πιο ολοκληρωμένη κοινοβουλευτική τους μορφή, κατατείνουν στην αναπαραγωγή της ‘ταξικής κυριαρχίας’. Εκκινώντας από τη μαρξική έννοια της ‘ψευδούς συνείδησης’, φωτίζει τη σημασία του ‘προγράμματος της κοινωνικής ειρήνης’ το οποίο αποτελεί προνομιακό εργαλείο στη διαδικασία αναπαραγωγής της ταξικής εκμετάλλευσης. Η ‘κοινωνική ειρήνη’ αποσκοπεί σε μεγάλο βαθμό στην άρση του υπαρκτού ‘κοινωνικού ανταγωνισμού’ και προσδιορίζεται ως ένα πλέγμα τεχνικών που μετατρέπουν τον τελευταίο ‘σε πολιτική σύγκρουση [...] σε αγώνα για δημόσια δύναμη’ (Agnoli 1972: 23). Η δημοκρατία, επομένως, ως άθροισμα συνταγματικών προβλέψεων και θεσμικών-κρατικών πρακτικών, επιχειρεί να ενσωματώσει τις ανταγωνιστικές τάσεις που ενυπάρχουν σε οποιαδήποτε κοινωνική σύγκρουση και να τις καταστήσει εκφράσεις ενός ευρέως πλουραλιστικού σύμπαντος. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το ‘πρόγραμμα της κοινωνικής ειρήνης’ υπηρετήθηκε από τα φασιστικά καθεστώτα, ενώ στη μεταπολεμική περίοδο βασίστηκε σε μία διευθέτηση όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί αποτέλεσαν το αποκλειστικό πεδίο οποιασδήποτε πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης. Η ‘συνένωση κοινωνίας και κράτους’, που είναι η απεικόνιση της κοινωνικής συνοχής,

εξαρτάται από τον δεσμό των αντικειμένων της ειρήνευσης –του μεγάλου μέρους του πληθυσμού– με τους θεσμούς [...] ο δεσμός με τους θεσμούς δημιουργείται και αυτός χειραγωγικά, είτε με μακροχρόνια πολιτική αγωγή, είτε με νομική πίεση [...] (Agnoli 1972: 33).

Με ποιους τρόπους, όμως, οι θεσμοί της αντιπροσώπευσης μετασχηματίζονται και υποτάσσονται στο ‘πρόγραμμα της κοινωνικής ειρήνης’; Για τον Agnoli, κρίσιμος κόμβος είναι το ίδιο το κράτος και η σταδιακή αυτονόμηση της εκτελεστικής εξουσίας από τις κοινωνικές της δεσμεύσεις. Το κράτος κατορθώνει να κατακερματίσει τις συλλογικές-ταξικές ταυτότητες διεκδικώντας το προνόμιο της αποκλειστικής έκφρασης του γενικού συμφέροντος. Αυτή η διαδικασία της ‘κρατικοποίησης της συνείδησης’ εμφανίζει το κράτος σαν μία

πραγματικά υπερκείμενη, πραγματικά απαλλαγμένη από τις διαμάχες των ομάδων δύναμη, που με όλη τη σοβαρότητα και με μεγάλη ηθική συνέπεια δημιουργεί με διευθέτηση το γενικό καλό [...] (Agnoli 1972: 55).

Το υποκείμενο-πολίτης απεκδύεται οιασδήποτε ταξικής αναφοράς και αποδέχεται το status μιας μη ανταγωνιστικής πολιτικής που αναγνωρίζει τη διαφορετική άποψη αλλά επιβάλλει την πολιτικά κυρίαρχη πρόταση.

Το κομματικό σύστημα, με τη σειρά του, προσαρμόζεται στην παραπάνω πραγματικότητα και μετέχει στην απόκρυψη του ανταγωνιστικού στοιχείου από την κοινωνία. Καταρχάς, το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας διαμορφώνει τους όρους και τα όρια λειτουργίας των κομμάτων, από τους φραγμούς και τους αποκλεισμούς συμμετοχής στο εκλογικό παιχνίδι έως το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα και τα πολυκομματικά συστήματα. 'Η πολλαπλότητα των κομμάτων' αμβλύνει την οξύτητα των πολιτικών αγώνων -αφού εξαφανίζει τις μεγάλες πολώσεις με κοινωνική γείωση-, ενώ το πλειοψηφικό σύστημα ενθυλακώνει τα πολιτικά κόμματα 'σε ένα κέντρο που να λαμβάνει υπόψη του όλες τις ομάδες και τους σχηματισμούς του πληθυσμού [...]' (Agnoli 1972: 40). Οι κεντρομόλες τάσεις στη θεσμική πλαισίωση του κομματικού ανταγωνισμού σκοπούν στη διαμόρφωση ενός ενιαίου πεδίου πολιτικής δράσης που τοποθετείται στην καρδιά των θεσμών και του κράτους. Τα κόμματα μεταβάλλονται σε 'κρατικοπολιτικές ενώσεις' και προσανατολιζονται ολοένα και περισσότερο στη διαχείριση των κρατικών λειτουργιών ως 'όργανα του κράτους'. Επιπλέον, η προνομιακή τους εγκατάσταση στο κράτος διαμορφώνει μια σειρά από υλικά κίνητρα που εννοούν τη διαιώνιση της 'κρατικοποίησης' και 'εξυπηρετεί εκείνους που από την κοινωνική ειρήνη έχουν κοινωνικοπολιτικό όφελος σε δύναμη [...]' (Agnoli 1972: 42). Ο δε 'υλικός εξαναγκασμός' από τις εσωτερικές αναγκαιότητες της κρατικής πολιτικής και οι 'τεχνολογικές απαιτήσεις του σημερινού κόσμου' καθιστούν τα κόμματα προπομπούς της νέας τεχνοκρατίας.

Αυτή η νέα σχέση κόμματος και κράτους που οργανώνεται στο πλαίσιο του 'μετασχηματισμού της δημοκρατίας' έχει συγκριμένες απολήξεις και στην οργανωτική συγκρότηση των κομμάτων. Χρησιμοποιώντας τις διατυπώσεις του Ossip Flechtheim, ο Agnoli επισημαίνει ότι τα κόμματα

εξελίσσονται από τον τύπο της αυστηρά κοσμοθεωρητικά διαμορφωμένης δημοκρατικής ένωσης μελών προς τον σε μεγάλο βαθμό ιεραρχικά διοικούμενο σχεδόν κρατικό θεσμό, ο οποίος -ακριβώς όπως το σύγχρονο κράτος γενικά- φέρει γνωρίσματα τόσο μίας οργάνωσης παροχής υπηρεσιών [...] καθώς και ενός θεσμού κυριαρχίας [...] (Agnoli 1972: 42-3).

Επιπλέον, η 'ουδετεροποίηση' και 'αποϊδεολογικοποίηση' των κομμάτων είναι αποτέλεσμα ευρύτερων μετασχηματισμών στα πεδία της κοινωνίας και της

οικονομίας. Οι σχέσεις των ηγετικών ελίτ με τα κομματικά μέλη ορίζονται από μια διαλεκτική 'ολιγαρχικοποίησης' –που αναφέρεται στην αυτονόμηση της ηγεσίας από τον έλεγχο της κομματικής βάσης– και 'αλλοτρίωσης' που αναφέρεται στην αποχύμωση της εσοκομματικής πολιτικής από διαδικασίες ουσιαστικής από τα κάτω συμμετοχής. Ένα δημοκρατικά οργανωμένο κόμμα δεν μπορεί να διασφαλίσει την απόκρυψη του ανταγωνιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων και απειλεί φανερά τη νομιμοποίηση του αυτονομημένου κράτους. Οι κομματικές ηγεσίες, στον βαθμό που αυτές διαχειρίζονται τη δημόσια εξουσία, επιδιώκουν την αποδέσμευσή τους από τον έλεγχο της κομματικής βάσης, προσπαθώντας παράλληλα να αναδειχθούν ως φορείς και υπερασπιστές του γενικού συμφέροντος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως αναφέρει και ο Agnoli (1972: 45), 'δημιουργείται ιδεολογικά και οργανωτικά το λαϊκό κόμμα'.

Το 'λαϊκό κόμμα' δεν διαθέτει σαφείς κοινωνικές αναφορές, περιχαρακώνει τον πολιτικό ανταγωνισμό σε μία διαμάχη ηγετικών ελίτ, αποκόπει τα όποια συγκρουσιακά στοιχεία από την κρατική πολιτική –όπου τα κόμματα τελούν σε μία σχέση συμβίωσης– και συνιστά, εν τέλει,

την πλουραλιστική μορφή ενός ενιαίου κόμματος –πλουραλιστική στη μέθοδο της κυριαρχίας, ενιαία σαν φορέα της εξουσίας απέναντι στον πληθυσμό, ενιαία κυρίως στη λειτουργία που αναλαμβάνουν τα λαϊκά κόμματα στη δυτική κοινωνία [...] (Agnoli 1972: 49).

Σε αυτό το πλαίσιο μοιράζεται τα ίδια χαρακτηριστικά με το κόμμα του φασιστικού κράτους, κυρίως γιατί προωθεί μια λογική πολιτικής εξισορρόπησης των διαφορών, που, αντί να αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες, τις διευρύνει. Υπ' αυτήν την έννοια, οποιαδήποτε προσπάθεια 'κοινωνικής αντιπολίτευσης' –που προέρχεται έξω από τους θεσμούς– προσκρούει στην ενσωματωτική ικανότητα του κράτους να οικειώνεται κάθε οργανωμένη κοινωνική αντίδραση και να την καθιστά 'κρατική αντιπολίτευση' με ένα κοινοβουλευτικό, και άρα περιορισμένο, πεδίο δράσης. Μόνη λύση είναι μία 'θεμελιακή αντιπολίτευση' η οποία 'βασίζεται σε διαφορετικά θεμέλια από τα καπιταλιστικά-αστικά ... [και] δεν αρνείται μόνο τους θεσμούς αλλά τη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και αναπαραγωγής [...]' (Agnoli 1992: 35).

Ο Ralph Miliband (1972[1961]), από τη δική του πλευρά, εδράζει τις αναλύσεις του για το κομματικό φαινόμενο στην κριτική επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης του βρετανικού Εργατικού Κόμματος από την ίδρυσή του μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στόχος του ήταν να αποκωδικοποιήσει τον ιδιότυπο σοσιαλισμό που αυτό προωθούσε –τον λεγόμενο 'Εργατισμό' [Labourism]– και να εξηγήσει τον εγγενή του 'μεταρρυθμισμό'.⁷

Στην ανάλυσή του η σχέση κόμματος και κράτους εγγράφεται έμμεσα στην κριτική της μεταρρυθμίσεως ως κυρίαρχου μέσου της κοινοβουλευτικής πολιτικής. Για τον Miliband, η κοινοβουλευτική πολιτική έχει ορισμένα όρια εντός των οποίων όλα τα κόμματα υποχρεώνονται να λειτουργήσουν και επιτρέπει μόνο έναν ελεγχόμενο ριζοσπαστισμό. Το Εργατικό Κόμμα από τη γενετική του φύση ενσωμάτωσε μία κοινοβουλιο-κεντρική κατεύθυνση, όπου ο διττός στόχος της βελτίωσης των όρων ζωής της εργατικής τάξης και ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός είναι δυνατόν να περάσουν μέσα από την κοινοβουλευτική πολιτική. Βασικοί φορείς αυτής της στρατηγικής είναι οι εκάστοτε ηγέτες του Εργατικού Κόμματος οι οποίοι, μέσω της διάδρασής τους με τις ηγεσίες των λοιπών κομμάτων και τις οικονομικές ελίτ και της αντιπαράθεσής τους με την Αριστερά του Εργατικού Κόμματος [Labour Left] και την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, διολισθαίνουν σε ολοένα συντηρητικότερες θέσεις. Η αυτονόμηση της ηγεσίας και του κοινοβουλευτικού κόμματος, εν τέλει, είναι ο θεμέλιος λίθος της εν λόγω συνθήκης. Το Εργατικό Κόμμα, ιδίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αναδύεται ως δυναμικά κυβερνητικό κόμμα, εκκαθαρίζει τις σχέσεις του με τους βρετανούς κομμουνιστές και επεξεργάζεται και εκπροσωπεί έναν σοσιαλδημοκρατικό μεταρρυθμιστικό, αναντίστοιχο ακόμα και με τη στρατηγική της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας. Ενδιαφέρον στοιχείο στην επιχειρηματολογία του Miliband είναι η 'γενετική' του αντίληψη σχετικά με τη συγκρότηση και εδραίωση του Εργατικού Κόμματος, που θυμίζει την θεωρία περί 'κομματικής εξέλιξης' [party evolution] του Panebianco (1988).

Στο *Μαρξισμός και Πολιτική* (1977), ο Miliband αναλύοντας τη διαλεκτική μεταρρυθμιστικού και επαναστατικής αλλαγής, επισημαίνει ταυτόχρονα το έλλειμμα αντιπροσωπευτικότητας των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και της τάσης αυτονόμησης της ηγεσίας, που επιβεβαιώνουν έμμεσα τον 'σιδηρούν νόμο της ολιγαρχίας' του Michels. Το ζήτημα της κοινωνικής σύνθεσης των κομματικών ελίτ σε σχέση με τις κομματικές βάσεις, διαπερνά και το *Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία* (Miliband 1984 [1969]). Οι διάφορες πολιτικές, οικονομικές και κομματικές ελίτ βρίσκονται σε πλήρη συστοιχία η οποία καθορίζει εν πολλοίς και τον προσανατολισμό των κομματικών στρατηγικών. Τα πολιτικά κόμματα εμφανίζονται να λειτουργούν ως εκφραστές, στο πολιτικό πεδίο, συγκεκριμένων ομάδων συμφερόντων, όντας στην ουσία εξαρτημένα από τους πόρους που αντλούν από αυτές. Ακολουθώντας με συνέπεια τη μεθοδολογία του, με την οποία αποδομεί την πλουραλιστική αντίληψη περί κράτους, ο Miliband διαπιστώνει πως παρότι για τα λεγόμενα 'αστικά κόμματα' η πρόσδεσή τους με τη μεγάλη επιχειρηματικότητα καθορίζει τον πολιτικό τους προσανατολισμό, η πολυσυλλεκτική κοινωνική τους βάση είναι εκείνη που τα βοηθά να αναπαράγουν την κυβερνητική τους

παρουσία. Την ίδια στιγμή το κράτος, εκπληρώνοντας τον κοινωνικοποιητικό του ρόλο, διαμορφώνει τις ορίζουσες της πολιτικής κουλτούρας, διασφαλίζοντας τη συνέχεια της ηγεμονίας. Το ενδιαφέρον, ενδεχομένως, είναι ότι και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, κυρίως λόγω της πολυσυλλεκτικής στρατηγικής σώρευσης κοινωνικής επιρροής, ενέχονται στη διαιώνιση του συστήματος εξουσίας. Κράτος και κόμματα, επομένως, καθορίζονται άμεσα από τις κοινωνικές τους αναφορές και είναι η ευθεία αντανάκλαση στο πολιτικό πεδίο των ταξικών συγκρούσεων.

Στην ηπειρωτική Ευρώπη, ο δομικός μαρξισμός τροφοδοτεί μια νέα γενιά επιστημόνων με πρωτότυπα αναλυτικά εργαλεία που θα ανανεώσουν το ενδιαφέρον και θα εμπλουτίσουν τις αναλύσεις για το κράτος και τους πολιτικούς θεσμούς. Ο Louis Althusser (1980: 12-13), σε μία εξαιρετικά πυκνή νοηματικά αλλά και αιχμηρή πολιτικά παρέμβαση, διατυπώνει σχεδόν αφοριστικά τη θέση ότι το αστικό κράτος, στο πλαίσιο των διεκδικημένων λειτουργιών του, διεισδύει στην κοινωνία πολιτών ολοκληρώνοντας και ενοποιώντας υπό τη αιγίδα του ακόμα και 'αυθόρμητες' μορφές πολιτικής οργάνωσης, εντάσσοντάς τις τελικά στο συνολικό σχέδιο αναπαραγωγής της ηγεμονίας. Από την τάση αυτή δεν καταφέρνει να ξεφύγει τελικά ούτε το κομμουνιστικό κόμμα το οποίο δομείται με βάση το λειτουργικό πρότυπο των αστικών πολιτικών μηχανισμών. Για τον Althusser (1980: 16-17), επομένως, το κόμμα της εργατικής τάξης, προκειμένου να ανταποκριθεί στον ιστορικό του ρόλο, οφείλει να παραμένει σε κάθε περίπτωση 'εκτός κράτους' και πέρα από τις λογικές της 'διακυβέρνησης'.

Οι θέσεις αυτές, αν και προκάλεσαν έντονες διαφωνίες στο εσωτερικό του αλτουσεριανού κύκλου (Balibar 1980, Πουλαντζάς 1980α), συμπυκνώνουν προκλητικά τα πορίσματα μιας συζήτησης που εγκαινιάζεται ήδη από τη δεκαετία του 1960 και η οποία, από διαφορετικές αφετηρίες, επιχειρεί να φωτίσει τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς υπαγωγής των κομμάτων στο κράτος και τα κυρίαρχα προτάγματά του και εν τέλει, δι' αυτών, ολόκληρης της κοινωνίας (Agnoli 1972, Negri 1979).

Ωστόσο, οι πιο συστηματικές αναλύσεις και οι πιο γόνιμες συσχετίσεις αναφορικά με τις ιστορικές διαδικασίες συγχώνευσης κόμματος και κράτους, απαντώνται στο έργο του Νίκου Πουλαντζά. Ιδιαίτερα στην ύστερη θεωρία του (2001 [1978]), συγκρότησε ένα μοντέλο για τη μελέτη και την ερμηνεία των μετατοπίσεων που αποκρυσταλλώνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όπου η έννοια-κλειδί ήταν ο 'αυταρχικός κρατισμός'. Αυτός προσλαμβάνεται ως μετασχηματισμός του αστικού κράτους που συνιστά, ταυτόχρονα, πολιτική μορφή η οποία συμπυκνώνει τους ταξικούς ανταγωνισμούς και λειτουργική δομή που εκπληρώνει συγκεκριμένους ρόλους στο μεταβαλλόμενο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Το κράτος, στη συνθήκη του αυταρχικού κρατισμού, με βασικούς μοχλούς τη

συγκεντροποιημένη και ενισχυμένη εκτελεστική εξουσία, αφενός, και την αναβαθμισμένη και διαρκώς διευρυνόμενη δημόσια διοίκηση, αφετέρου, 'εντείνει τη μονοπώληση του συνόλου των τομέων της οικονομικο-κοινωνικής ζωής...' (Πουλαντζάς 2001: 292).

Το αυταρχικό στοιχείο έγκειται, εν προκειμένω, στη σταδιακή συγκέντρωση της πολιτικής ισχύος 'στις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας', όπου κυβερνητικές ελίτ και γραφειοκρατία αυτονομούνται από τον κατεξοχήν αντιπροσωπευτικό θεσμό της φιλελεύθερης δημοκρατίας, δηλαδή το κοινοβούλιο. Όπως σημειώνει ο Πουλαντζάς, η άνοδος του 'αυταρχικού κρατισμού' επιταχύνει, ανάμεσα στα άλλα, την παρακμή του κοινοβουλίου και αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο των κομμάτων εξουσίας. Είναι, πλέον, οι μηχανισμοί αυτών των κομμάτων που οργανώνουν τον έλεγχο και διασφαλίζουν την υποταγή της διοίκησης στις 'κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας'. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται, ανάμεσα στα άλλα, την αυτονόμηση της κρατικής γραφειοκρατίας έναντι του κοινοβουλίου και τη δραματική μείωση της ισχύος των βουλευτών (Πουλαντζάς 2001: 316-322).

Η λογική του 'αυταρχικού κρατισμού' διαπερνά τις κομματικές δομές και 'υποχρεώνει' το κόμμα να αναπροσαρμόσει την 'υλικότητα' του για να εκπληρώσει τους νέους ρόλους του στο θεσμικό σύστημα. Αυτή η νεόκοπη κομματική εκδοχή, που συναρθρώνεται οργανικά με τους μηχανισμούς του κράτους, είναι το 'κυρίαρχο μαζικό κόμμα, κόμμα κατεξοχήν κρατικό'. Ένα κόμμα που αξιοποιεί τη μαζική του οργάνωση για να νομιμοποιήσει την τεχνοκρατικοποιημένη γραφειοκρατία και για να προσφέρει το προσωπικό που θα εποικίσει τις 'κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας'.

Σύμφωνα με τις αναλύσεις του Πουλαντζά τα κόμματα αυτά –και λέμε κόμματα, διότι ο συγκεκριμένος κομματικός τύπος έχει κατά κανόνα μια δυσίτικη ή περιορισμένα πληθυντική έκφραση– στην υποδειγματική πολιτική τους λειτουργία και οργανωτική τους άρθρωση

αποτελούν όχι τόσο τόπους όπου διαμορφώνεται η πολιτική και καταστρώνονται οι συμβιβασμοί και οι συμμαχίες με βάση λίγο-πολύ συγκεκριμένα προγράμματα, όχι τόσο οργανισμούς που διατηρούν ουσιαστικούς δεσμούς αντιπροσώπευσης με τις κοινωνικές τάξεις, όσο πραγματικούς τώρα ιμάντες μεταβίβασης των αποφάσεων της εκτελεστικής εξουσίας [...] μετατρέπονται [δηλαδή] σε απλά κανάλια εκλαίκευσης και προπαγάνδας μιας πολιτικής του Κράτους που αποφασίζεται σε μεγάλο βαθμό έξω από αυτά [...] (Πουλαντζάς 2001: 330).

Αυτή η δομική ενσωμάτωση του 'κυρίαρχου μαζικού κόμματος' στο κράτος εκφράζεται κατά κύριο λόγο με: την υπαγωγή και τον αυστηρό έλεγχο του 'από τις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας [από τον πρόεδρο, τον πρωθυπουργό]...' (Πουλαντζάς 2001: 336) και την '[...] αμοιβαία ώσμωση, με διπλή κατεύθυνση,

ανάμεσα στον κρατικό μηχανισμό και στο κυρίαρχο κόμμα [...]. Η διπλή κατεύθυνση της ώσμωσης έγκειται στο γεγονός ότι

από τη μια μεριά, οι δημόσιοι υπάλληλοι πολώνονται οι ίδιοι προς το κυρίαρχο κόμμα και, από την άλλη, το τελευταίο προωθεί στη διοίκηση τους ανθρώπους της εμπιστοσύνης του (Πουλαντζάς 2001: 338).

Τέλος, οργανώνουν τις αναγκαίες μετατοπίσεις στο εσωτερικό του συστήματος κυριαρχίας και του συνασπισμού εξουσίας, προκειμένου να εξουδετερωθούν οι αντιφάσεις που προκύπτουν στο πλαίσιο των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχηματισμών σε περιόδους σταθερότητας (Πουλαντζάς 1980β: 78 επ.).

Η επίδραση αυτών των μετασχηματισμών στην εσωκομματική πολιτική είναι σαφής, στον βαθμό που οι αυτονομημένες ηγεσίες μεταβάλλουν τους όρους νομιμοποίησης –μέσω δημοψηφισματικών απευθύνσεων–, ενώ στον πυρήνα του πολιτικού συστήματος συντηρείται μία ‘εστία ενιαίου κόμματος’ που εξασφαλίζει τη συνέχεια της στρατηγικής του κράτους με την εναλλαγή των κυβερνητικών κομμάτων.

Ο Πουλαντζάς (2001: 339), θεωρητικοποιώντας την τάση της δικομματικής εναλλαγής, διατυπώνει τη θέση ότι ο δικομματισμός αυτός εκβάλλει τελικά

[στη] δημιουργία δικομματικών δικτύων, στην παγίωση ενός μόνιμου πλέγματος σύνθετων κυκλωμάτων, με τη μείξη των δυνάμεων, προσωπικού και οργάνων που ανήκουν στα δύο μεγάλα κόμματα και που λειτουργούν κάπως σαν εστία ενιαίου κόμματος... [το κόμμα αυτό] είναι πια ριζωμένο στην υλικότητα των οργάνων των κυρίαρχων κομμάτων εξουσίας, σπονδυλωμένο με τη νέα υλικότητα του κρατικού μηχανισμού [...].

Η εστία του ενιαίου αυτού κόμματος

εκληρώνει τον ρόλο του γενικού ελεγκτή [...] έναντι οποιουδήποτε άλλου, που όταν και ελάχιστα ακόμα ξεφεύγει από τούτη την εστία, χαρακτηρίζεται *ipso facto* από την τελευταία ως επικίνδυνος επαναστάτης,

αποτρέποντας κάθε πιθανότητα σχηματισμού ‘[...] μιας πραγματικής πολιτικής εναλλακτικής ρύθμισης [...]’ (Πουλαντζάς 2001: 339-340). Στη συνάφεια αυτή, η ‘παρακμή της δημοκρατίας’ προκύπτει σαν αναπόφευκτη συνέπεια και λειτουργική προϋπόθεση της αναπαραγωγής του συσχετισμού δυνάμεων και εν τέλει της ταξικής κυριαρχίας.

Η σημασία της προσέγγισης του Πουλαντζά έγκειται στο ότι κατασκευάζει ένα σχήμα σύζευξης κοινωνίας, κράτους και κόμματος, με αυστηρή οροθέτηση και συστηματική πλαισίωση που ενίοτε διολισθαίνει σε έναν άτεγκτο δομοισμό. Η μη ενασχόληση με την ίδια την υλικότητα του κόμματος και η απουσία της συγκριτικής διάστασης είναι δύο επιπλέον προβλήματα που υπονομεύουν την ανά-

λυση του (Σπουρδαλάκης 1990: 66-67). Στον Πουλαντζά καταλογίστηκε λειτουργιός στην ανάλυση (Easton 1981) και μία επιχειρηματολογία που προσιδιάζε σε πλουραλιστικές θεωρήσεις του κράτους (Levi 1981). Ωστόσο, οι υποθέσεις του και, κυρίως, η μεθοδολογική του πυκνότητα διαμορφώνουν ένα θεωρητικό πλαίσιο για την ανάπτυξη μιας μαρξογενούς πολιτικής κοινωνιολογίας. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι τα συμπεράσματά του μοιάζουν να 'αναπαράγουν' ιδιόρρυθμα και νεότερες προσεγγίσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν στο έδαφος της φιλελεύθερης/πλουραλιστικής θεωρίας (βλ. τη θεωρία του 'κόμματος καρτέλ' που παρουσιάστηκε παραπάνω).

Από τον μετασχηματισμό στην παρακμή: Υποθέσεις και θεωρίες για την κρίση των κομμάτων

Εκατό χρόνια μετά τις προβλέψεις του Moisei Ostrogorski για τη νομοτελική παρακμή των κομμάτων και την υποκατάστασή τους από ad hoc οργανώσεις με εξειδικευμένο αντικείμενο δράσης και περιορισμένο χρόνο ζωής, η σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία επιστρέφει στις ίδιες απαισιόδοξες εκτιμήσεις σχετικά με την τύχη των πολιτικών κομμάτων: είναι καταδικασμένα σε μια μη αναστρέψιμη πορεία παρακμής και ίσως εξαφάνισης.

Η συζήτηση για την κρίση των κομμάτων επανεμφανίζεται στη δεκαετία του 1970 μέσα από τις αναλύσεις στοχαστών του κριτικού μαρξισμού και στον οριζόντα των σωρευμένων αντιφάσεων του μεταπολεμικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικοπολιτικής ολοκλήρωσης. Ο Claus Offe (1980) αποδίδει τη διαφαινόμενη παρακμή των κομμάτων στη φθορά των θεσμών και των διαδικασιών της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, εξέλιξη που συμπαρασύρει και τα ίδια τα κόμματα, αφού χάνουν σταδιακά την ικανότητά τους να εκπροσωπούν, να οργανώνουν και να κινητοποιούν την κοινωνία. Από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες ο Jurgen Habermas (1981) αντιλαμβάνεται την κρίση⁸ ως αποτέλεσμα των προκλήσεων που απευθύνουν στα πολιτικά κόμματα η αναδύομενη πολιτική σε πρώτο πρόσωπο και η εμφάνιση των νέων κοινωνικών κινημάτων τα οποία αναλαμβάνουν να οργανώσουν τις νέες μορφές διαμαρτυρίας και αντίστασης στην εντεινόμενη 'αποικιοποίηση του βιόκοσμου'. Τα ίδια συμπεράσματα μοιάζει να συνομολογεί και ο Νίκος Πουλαντζάς (1980), συνδέοντας την προϊούσα παρακμή με τη γενικευμένη κρίση αντιπροσωπευτικότητας που βιώνουν τα κόμματα εξουσίας, ως συνέπεια της υποκατάστασης τους στις ιδεολογικές, νομιμοποιητικές, αντιπροσωπευτικές και διαμεσολαβητικές τους λειτουργίες από άλλους θεσμούς -βλ. διοίκηση, ΜΜΕ.

Στην άλλη όχθη, η πλουραλιστική θεωρία αναπτύσσει μια παράλληλη επιχειρηματολογία που θεμελιώνεται στα εμπειρικά ευρήματα μιας σειράς ερευνών στο

πεδίο της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς τα οποία αποτυπώνουν τη σταθερή τάση κομματικής απο-ευθυγράμμισης που εξελίσσεται σε αποξένωση των υποκειμένων από την πολιτική και τα κόμματα για να εκβάλλει σε πολιτικό κυνισμό. Σύμφωνα με την κλασική τυπολογία του Thomas Poguntke (1996), η ανάδυση μιας 'αντι-κομματικής πολιτικής' στα δυτικοευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα εκδηλώνεται ως σταδιακή κομματική απο-ευθυγράμμιση και αποδυνάμωση της κομματικής ταύτισης, αύξηση των ποσοστών εκλογικής αποχής, ενίσχυση της ψήφου προς τα λεγόμενα 'αντι-κομματικά' κόμματα της νέας Άκρας Δεξιάς και μείωση του αριθμού των κομματικών μελών.

Ο Paul Webb (1996) πρόσθεσε στους παραπάνω δείκτες και την αποτυχία στην οικονομική πολιτική μιας κυβέρνησης η οποία είναι δυνατόν να εμπνεύσει στάσεις δυσπιστίας προς το πολιτικό σύστημα. Στην ουσία, η ανάδυση των 'κομμάτων νέας πολιτικής' (Poguntke 1987, Δεμερτζής 1993) και των κομμάτων της νέας Άκρας Δεξιάς, έθεσε σε αμφισβήτηση το πλαίσιο της 'συμβατικής' κομματικής πολιτικής, εισπράττοντας τη δυσαρέσκεια απέναντι στο πολιτικό σύστημα και εκφράζοντας -στην περίπτωση των κομμάτων 'νέας πολιτικής'- τη σταδιακή μετατόπιση σε ένα μεταυλιστικό σύστημα εξουσίας που πρόβαλλε νέες αφηγήσεις και νέες μορφές πολιτικής παρέμβασης.

Από την άλλη πλευρά, οι αντιφάσεις της τυπολογίας του Poguntke επιτρέπουν εναλλακτικές αναγνώσεις της υπόθεσης περί 'κρίσης των κομμάτων'. Η μείωση του αριθμού των κομματικών μελών και η χαλάρωση της κομματικής ταύτισης είναι δυνατόν να καταδεικνύουν, ταυτόχρονα, μια αυξανόμενη αποδοχή του πολιτικού συστήματος, στον βαθμό που αυτό γίνεται αντιληπτό από τους πολίτες με όρους όχι συγκρουσιακούς αλλά συναινετικούς (Κατσούλης 2002). Τα κόμματα, ως κατεξοχόν θεσμοί ανταγωνιστικής πολιτικής, παύουν να μονοπωλούν τη λειτουργία του 'εναρμονισμού των συμφερόντων' [interest aggregation], ενώ ενισχύεται η συνομολόγηση των πολιτών προς τις βασικές αρχές λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, μέσω της διαρκώς αυξανόμενης σημασίας της κοινωνίας πολιτών. Επιπλέον, για τον Howard Reiter (1993) η αυστηρή συσχέτιση της 'μεταυλιστικής' κοινωνίας με την επικράτηση αντι-κομματικών μορφών πολιτικής παρέμβασης δεν είναι έγκυρη και, αντιθέτως, σε αυτές τις κοινωνίες εμφανίζονται ισχυρότερες οι κομματικές ταυτίσεις.

Την παρακμή της κομματικής οργάνωσης και του κομματικού ακτιβισμού επιβεβαιώνουν τα ευρήματα συστηματικών εμπειρικών ερευνών τα οποία, αν και αντιφατικά, καταγράφουν εντούτοις τη σταθερή απίσχναση των κομματικών μητρώων στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κατά τη δεκαετία του 1980 (Selle & Svásand 1991, Katz, Mair et al. 1992, Scarrow 1996: 37), αλλά και εκείνη του 1990 (Mair & van Biezen 2001). Παρά ταύτα, και αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανείς,

δεν φαίνεται να ατονεί το ενδιαφέρον των κομμάτων για τη στρατολόγηση νέων μελών. Ο Mair, συνοψίζοντας τα συμπεράσματα μιας σειράς ερευνών, υποστηρίζει ότι: α) για αρκετά ευρωπαϊκά κόμματα οι συνδρομές αποτελούν σημαντικότατη πηγή εσόδων, ιδιαίτερα σε χώρες όπου η κρατική χρηματοδότηση είναι μικρή· β) καθώς διευρύνονται οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί (π.χ. τοπική αυτοδιοίκηση) και πολλαπλασιάζονται οι διακομματικές επιτροπές και τα ανεξάρτητα διοικητικά όργανα, τα μέλη αποτελούν μια προνομακιά δεξαμενή άντλησης προσωπικού για τη στελέχωση αυτών των θέσεων και, κυρίως, βοηθούν ώστε το κόμμα να επηρεάζει τις αποφάσεις που λαμβάνονται σε όλα τα επίπεδα· γ) τέλος, όσο και αν φαίνεται παράδοξο, η οργανωμένη κομματική βάση εξακολουθεί να δραματίζει κρίσιμο ρόλο στην κινητοποίηση των ψηφοφόρων (Mair 1994: 13-18, Scarrow 1996: 36 επ.).

Δύο κρίσιμοι δείκτες που, ενδεχομένως, αποκαλύπτουν την πραγματική δυνατότητα πλαισίωσης της κοινωνίας από την κομματική οργάνωση είναι αυτοί της συμμετοχής και της αντιπροσωπευτικότητας. Ο Widfeldt (1995) αναδιατυπώνοντας την έννοια της 'σύνδεσης' [linkage] κόμματος και κοινωνίας, διαπίστωσε ότι η λεγόμενη 'παρακμή' των κομμάτων δεν έγκειται τόσο στην απομείωση των μελών τους, όσο στην περιορισμένη συμμετοχή των ήδη υπαρχόντων στην κομματική ζωή και στη μη αντιπροσωπευτικότητα της κομματικής βάσης σε σχέση με την κοινωνική βάση των κομμάτων.

Στη συνάφεια αυτή, οι ηγεσίες μοιάζουν να προωθούν ένα μοντέλο εξατομικευμένης και παθητικής κομματικής σχέσης (Katz & Mair 1995: 20-21, Σπουρδαλάκης 2003: 58-59, Βενιζέλος 2003: 22-23). Τα μέλη, με τη σειρά τους, αφοσιώνονται σε πολιτικές δράσεις τοπικής ή κλαδικής κλίμακας, συμμετέχουν ταυτόχρονα και σε άλλες θεματικές οργανώσεις, εκχωρώντας την υψηλή πολιτική στους ηγέτες και στους επαγγελματίες (Bartolini 1983: 205 επ., Mair 1994: 17). Θα μπορούσαμε, λοιπόν, βάσιμα να ισχυριστούμε ότι το σύγχρονο κομματικό μέλος αυτοπεριθωποποιείται (Zielonka-Goei 1992: 93 επ.) ή, καλύτερα, με τη 'βοήθεια' των ηγετικών ελίτ εξαναγκάζεται σε αυτοπεριορισμό: συμμετέχει επιλεκτικά, συμπεριφέρεται επιφυλακτικά, υπολογίζει προσεκτικά· αποθησαυρίζει χρόνο, πόρους και αισθήματα που άλλοτε προσέφερε αφειδώς στο κόμμα του.

Αποτελούν, άραγε, όλα αυτά ενδείξεις οριστικής επικράτησης του αμερικανικού μοντέλου πολιτικής συμπεριφοράς και οργάνωσης; Στο παραπάνω ερώτημα απάντηση φυσικά δεν υπάρχει. Ο Peter Mair, πάντως, διαβεβαιώνει ότι στην Ευρώπη η 'κομματική δεξαμενή αργεί ακόμη να αδειάσει' (1994: 18).

Τη σκυτάλη των 'ιερεμιάδων' σχετικά με το 'τέλος των κομμάτων' παραλαμβάνουν οι θεωρητικοί της ύστερης νεωτερικότητας. Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις τα πολιτικά κόμματα είναι ένα ακόμη θύμα των συνεπειών του αυτο-

παθούς εκουγχρονισμού που 'αποδομεί' τους θεσμούς και τις αξίες τις νεωτερικότητας. Ο Ulrich Beck συνοψίζει με οξυγία ένα κοινότοπο προβληματισμό που ηχεί σαν αποχαιρετισμός: '...στα γλωσσικά ερείπια της νεωτερικότητας [στα οποία ήδη] εμφωλεύουν, επωάζονται και εγκαθίστανται νέες πραγματικότητες...' (Beck 1996: 253). Οι μεγάλες διαιρέσεις (Αριστερά-Δεξιά/Ανατολή-Δύση) που γονιμοποίησαν και τροφοδότησαν με επιχειρήματα και 'πόρους' τα κόμματα των μεγάλων αφηγήσεων και των μαζικών οργανώσεων ξεφτίζουν και η πολιτική δράση κατακερματίζεται και θεματοποιείται (Beck 1996: 261-263). Τα πολιτικά κόμματα χάνουν την ικανότητά τους να ομογενοποιούν ή και να διαχωρίζουν μεγάλα σύνολα, εντυπώνοντας στα υποκείμενα ισχυρές και ανθεκτικές ταυτότητες (στο ίδιο: 263). Τη θέση τους καταλαμβάνουν υποσύνολα πολιτικότητας που χαρακτηρίζονται από μερικότητα, πολλαπλότητα και ευελιξία.

Σε ένα ρευστό και αβέβαιο κοινωνικό περιβάλλον, νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής αναδύονται και μετασηματίζουν την πολιτική σε υποπολιτική. Τα κόμματα και το κομματικό σύστημα σχολάζουν στο Jurassic Park της μετανεωτερικότητας, εκεί που οι τελευταίοι δεινόσαυροι της νεωτερικής πολιτικής περμένουν την οριστική τους εξαφάνιση (στο ίδιο: 265).

Αντί συμπεράσματος

Η πλούσια συζήτηση, που επιχειρήσαμε σχηματικά να συνοψίσουμε, απέγραψε αντιφατικά ευρήματα και ανέδειξε συγκρουσιακές ερμηνείες αλλά και απρόβλεπτες διασταυρώσεις. Δεν θα ήταν, ωστόσο, υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι οι εκτιμήσεις αναφορικά με το μέλλον των πολιτικών κομμάτων γίνονται όλο και πιο απαισιόδοξες και δυσοίωτες. Όλα τα παραπάνω υποβάλλουν εύλογα ένα κρίσιμο ερώτημα: σε τι χρησιμεύει, ιδιαίτερα σήμερα, η εμμονή στη συστηματική ανάλυση του κομματικού φαινομένου και η περαιτέρω προσπάθεια για θεωρητική του ταξινόμηση; Την απάντηση δίνει, πιστεύουμε, η ιστορική πορεία του πολιτικού κόμματος η οποία διέψευσε και διαψεύδει τους επιγόνους του Ostrogorski. Ο πολιτικός 20ός αιώνας ήταν ο αιώνας των κομμάτων. Στη διάρκειά του τα πολιτικά κόμματα γιγαντώθηκαν, πολλαπλασιάστηκαν και κυρίως μετεξελίχθηκαν, καταφέροντας πάντα να οργανώσουν, με τρόπο προνομιακό, τις μορφές πολιτικής δράσης και συμμετοχής μεταμορφώνοντας συνεχώς τον εαυτό τους και το πολιτικό σύστημα. Υπό μία έννοια, η ιστορική εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων είναι μια εξιστόρηση συνεχών μεταβολών στην οργανωτική τους σκευή, την κοινωνική τους δομή και την ιδεολογική τους ταυτότητα. Η διαπίστωση αυτή μάς συνδέει με το αρχικό μας ερώτημα δίνοντας μια έμμεση απάντηση: η θεωρία των πολιτικών κομμάτων είναι χρήσιμη στον βαθμό που μας βοηθά να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις ριζικές, πολλές φορές, αλλαγές στον θεσμό της πολι-

τικής οργάνωσης, στις μορφές πολιτικής δράσης και στη δομή της αντιπροσωπευσης/ δημοσιότητας και τα περιεχόμενα της (κομματικής) πολιτικής.

Σε πείσμα αυτών των προβλέψεων, τα πολιτικά κόμματα, όπως άλλωστε και αρκετοί θεσμοί της νεωτερικότητας, εμφανίζουν μια εξαιρετική αντοχή και προσαρμοστικότητα στη διατήρηση του πολιτικού τους ρόλου, ακόμα και όταν αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αυτομετασχηματιστούν ριζικά. Έτσι, παρά την εμφάνιση των νέων συλλογικοτήτων που εκφράζουν αυθεντικά το πνεύμα και τα αιτήματα της παγκοσμιοποίησης και της νέας ατομικότητας, το κόμμα παραμένει ακόμη ένας προνομιακός τόπος εκδίπλωσης και συμπύκνωσης του Πολιτικού.

Σημειώσεις

1. Οι ημι-επαγγελματίες της πολιτικής είναι ένα στελεχικό υβρίδιο που συνδυάζει χαρακτηριστικά του κομματικού προέχοντα και του 'ειδικού' και απαντάται σε όλα σχεδόν τα επίπεδα της κομματικής δομής. Διαθέτουν κατά κανόνα εξωπολιτικούς πόρους (οικονομικούς και κοινωνικούς) και αρκετό ελεύθερο χρόνο τον οποίο αφιερώνουν στις κομματικές υποθέσεις. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι καθηγητές πανεπιστημίου, οι δημοσιογράφοι κ.λπ. των οποίων η ανάμειξη στην κομματική πολιτική αυξάνεται σταθερά (Panebianco 1988: 235)

2. Για τα ερμηνευτικά όρια και τις αδυναμίες της θεσμικής προσέγγισης του Panebianco, βλ. την κριτική του Alan Ware (1996: 97-105).

3. Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να αναφερθούμε και στη συνεισφορά του συνεργάτη της ομάδας Wolfgang Müller (1993: 446), ο οποίος παρουσίασε την ίδια περίοδο ένα αναλυτικό πλαίσιο για τη μελέτη της επίδρασης του κράτους στην κομματική αλλαγή και στην αλλαγή των κομματικών συστημάτων. Η επιρροή του κράτους λαμβάνει τρεις μορφές: θεσμικές ρυθμίσεις που επηρεάζουν τα κόμματα με άμεσο τρόπο (νομοθετικό πλαίσιο για τη λειτουργία των κομμάτων, εκλογικός νόμος, κρατική επιχορήγηση), ρύθμιση και έλεγχος εκείνων των τμημάτων της κοινωνίας πολιτών με σημασία για τα κόμματα (ΜΜΕ, ομάδες συμφερόντων, οικονομία) και κρατικοί θεσμοί (δομή του κράτους, κυβέρνηση, κοινοβούλιο, γραφειοκρατία, συνταγματικά δικαστήρια, αμεσοδημοκρατικοί θεσμοί). Μελετώντας, εν συνεχεία, συγκριτικά τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Αυστρίας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι '...η δυναμική σημασία του κράτους είναι τεράστια και καθεμία από τις προτεινόμενες [τρεις] διαστάσεις μπορεί να έχει έναν αρκούντως μεγάλο αντίκτυπο που δεν θα πρέπει να αγνοηθεί, όταν αναζητούνται εξηγήσεις για την αλλαγή ή σταθερότητα των κομμάτων και των κομματικών συστημάτων...'

4. Οι Katz & Mair έχουν χρησιμοποιήσει για τα εντός καρτέλ κόμματα τους επιθετικούς προσδιορισμούς 'αξιοσημείωτα' [significant], 'ουσιώδη' [substantial], 'κυβερνώντα' [governing] και 'κυρίαρχα' [dominant]. Ωστόσο, το καρτέλ περιλαμβάνει '...όλα τα κόμματα που έχουν μια λογική αναμονή πιθανής περιληψής τους σε μία εθνική κυβερνητική συμμαχία ή ένα αξιοσημείωτο μερίδιο σε υπο-εθνικές κυβερνήσεις...' (Katz & Mair 2009: 757), χωρίς όμως να αναφέρονται ρητά στον προσδιορισμό 'κυβερνητικά' [governmental]. Από την άλλη πλευρά, θέτοντας ως βασικό εμπειρικό κριτήριο της σχέσης κόμματος και κράτους την κρατική επιχορήγηση, εντάσσουν στο καρτέλ όλα

τα κόμματα που εξαρτούν την αναπαραγωγή τους από τους κρατικούς πόρους. Υπ' αυτήν την έννοια χρησιμοποιούμε τον προσδιορισμό 'κοινοβουλευτικά' στον βαθμό που η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση είναι το πιο σύνθησε κριτήριο κρατικής χρηματοδότησης των κομμάτων. Επιπλέον, μέσω της διαδικασίας 'καρτελοποίησης' του κομματικού ανταγωνισμού, θεωρούμε ότι και το ίδιο το πεδίο της κοινοβουλευτικής πολιτικής καθίσταται ένας προνομιακός τόπος φανερών και λανθάνουσων συγκλίσεων υπό την αιγίδα του κράτους.

5. Μια θεμιτή παρατήρηση για το μοντέλο του κόμματος καρτέλ –ιδίως στο επίπεδο του κομματικού ανταγωνισμού– θα μπορούσε να είναι ότι η επιχειρησιακότητά του περιορίζεται στις 'συναινετικές δημοκρατίες' της Κεντρικής Ευρώπης. Είναι γεγονός ότι στην αρχική σχηματοποίηση του μοντέλου τους οι Katz & Mair (1995: 17) προέβλεψαν ότι η τάση 'καρτελοποίησης' θα είναι ισχυρότερη σε χώρες '...όπως η Δανία, η Αυστρία, η Γερμανία, η Φινλανδία, η Νορβηγία και η Σουηδία, όπου μία παράδοση διακομματικής συνεργασίας συνδυάζεται με άφθονη κρατική υποστήριξη προς τα κόμματα στη συγχρονία...'. Ωστόσο, η φιλοδοξία τους ήταν να ερμηνεύσουν μετασχηματισμούς στο σύνολο των δυτικών κομματικών συστημάτων. Μεταγενέστερες περιπτώσιολογικές και συγκριτικές μελέτες επαλήθευσαν συνολικά και μερικά πολλές από τις υποθέσεις τους (van Biezen 2004, van Biezen & Kopecký 2007, Aucante & Dézé 2008, Detterbeck 2004, Horpkin 2003, 2004, Pelizzo 2003) και σε 'ανταγωνιστικές δημοκρατίες'. Υπ' αυτήν η έννοια η 'διακομματική συνεργασία' προκύπτει σαν μια δομική συνέπεια της νέας άρθρωσης κράτους και κομματικού συστήματος και η διάκριση κυβερνητικών και μη κυβερνητικών κομμάτων καθίσταται άνευ σημασίας καθώς '...ένα από τα υποθετικά χαρακτηριστικά ενός συστήματος καρτέλ είναι η ελαχιστοποίηση της σημασίας της διάκρισης εντός και εκτός κυβέρνησης σε οποιαδήποτε ιδιαίτερη χρονική στιγμή...'. (Katz & Mair 2009: 763 σημ. 29).

6. Η έννοια του 'κόμματος-δικτύου' αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία με διαφορετικές, κάθε φορά, εννοιολογήσεις. Στη σχηματοποίηση των Heidar & Saglie το δίκτυο αναφέρεται στην ανάπτυξη θεομοθετημένων και άτυπων δομών επικοινωνίας που οργανώνουν την εσωκομματική λειτουργία των νορβηγικών, εν προκειμένω, κομμάτων-με διαφορετική λογική από τις παραδοσιακές ιεραρχικές διευθετήσεις. Στη γερμανική συζήτηση το 'κόμμα-δίκτυο' [netzwerkpartei] εννοιολογήθηκε από τον γραμματέα του Προεδρείου του SPD Matthias Machnig ως στρατηγική οργανωτικής ανασυγκρότησης της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας (Paterson & Sloan 2006: 245, Γεωργιάδου 2000-2001: 223-228, Γεωργιάδου 2002: 401). Η έμφαση δόθηκε στη διαμόρφωση πιο ανοικτών δομών επικοινωνίας του κοινωνικού πεδίου μέσω μονοθεματικών δικτύων. Υπ' αυτήν την έννοια το 'κόμμα-δίκτυο' έρχεται να υποκαταστήσει τον παλιότερο τύπο του 'κόμματος περιχαρακωμένων μελών' ως ένα 'συντονιστικό κέντρο πολιτικής δράσης για την σύμπτυξη δημοκρατικών συνεργασιών πολιτών' (Γεωργιάδου 2002: 402). Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, η αξιοποίηση του διαδικτύου θεωρήθηκε κεντρική για την προώθηση των εν λόγω οργανωτικών καινοτομιών (Pedersen & Saglie 2005, Lösche 2003: 76, Γεωργιάδου 2002: 401 σημ. 93).

7. Τη μεθοδολογία του Miliband ακολούθησαν και οι Panitch, Leys & Coates (2001) μελετώντας το Εργατικό Κόμμα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως την άνοδο στην εξουσία των Νέων Εργατικών.

8. Για την έννοια, τη μορφολογία και τις συνέπειες της κρίσης στον ύστερο καπιταλισμό, βλ την κλασική μελέτη του Habermas, *Κρίση Νομιμοποίησης* (1975). Στα ερμηνευτικά σχήματα που ανα-

πτόσσονται στο εν λόγω κείμενο θεμελιώνονται άλλωστε και οι αναλύσεις του για την κρίση των κομμάτων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Agnoli, J. (1972). *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, Αθήνα: Επικούρος.
- Agnoli, J. (1992). 'Ο Μετασχηματισμός της Δημοκρατίας Εικοσι Χρόνια Μετά', *Λεβιάθαν* 12: 33-46.
- Althusser, L. (1980). 'Το πρόβλημα του κράτους στη μαρξιστική θεωρία' στο L. Althusser, E. Balibar, N. Πουλαντζάς κ.ά., *Συζήτηση για το κράτος*, Αθήνα: Αγώνας.
- Aucante, Y. & A. Dézé (επιμ.) (2008). *Les systèmes de partis dans les démocraties occidentales: Le modèle du parti-cartel en question*, Paris: Presses de Sciences Po.
- Balibar, E. (1980). 'Κράτος, κόμμα, μετάβαση', στο L. Althusser, E. Balibar, N. Πουλαντζάς κ.ά., *Συζήτηση για το κράτος*, Αθήνα: Αγώνας.
- Balibar, E. (1984). 'Κράτος, Κόμμα, Ιδεολογία. Σκιαγράφηση ενός προβλήματος' στο του ίδιου (επιμ.), *Η Κριτική της Πολιτικής στον Μαρξ*, Αθήνα: Πολύτοπο.
- Bartolini, S. (1983). 'The Membership of Mass Parties: The Social Democratic Experience, 1889-1978', στο Daalder, H. & P. Mair (επιμ.), *Western European Party Systems. Continuity and Change*, London: Sage.
- Beck, U. (1996). *Η επινόηση του πολιτικού. Για μια θεωρία του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης.
- Βενιζέλος, Ε. (2003). 'Το 'ανοιχτό κόμμα' ως απάντηση στην κρίση του κομματικού φαινομένου', στο Δ. Τσάτσος & Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Carty, R.K. (2004). 'Parties as Franchise Systems: The Stratarchical Organizational Imperative', *Party Politics*, 10, 1: 5-24.
- Γεωργιάδου, Β. (2000-2001). 'Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο "κόμμα-δίκτυο": Όψεις της οργανωτικής ανασυγκρότησης των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 5-6: 203-235.
- Γεωργιάδου, Β. (2002) 'Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ: Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση', στο ΗΛ. Κατοπούλης (επιμ), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Charlot, J. (1970). *Le phénomène gaulliste*, Paris: A. Fayard.
- Charlot, J. (1971). *Les partis politiques*, Paris: Armand Colin.
- Daalder, H. (2002). 'Parties: Denied, Dismissed or Redundant? A Critique', στο R. Gunther, J.R. Montero & J. Linz, *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Oxford: Oxford University Press.
- Δεμερτζής, Ν. (1993). 'Κόμματα "Νέας Πολιτικής": Πολιτικές και Πολιτισμικές Ορίζουσες', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1: 90-110.

- Detterbeck, K. (2005). 'Cartel Parties in Western Europe', *Party Politics*, 11, 2: 173-191.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το Κομματικό Φαινόμενο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Downs, A. (1997 [1957]). *Οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας*, πρόλ.-επιμ. Η. Κατσούλης, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Duverger, M., (1978 [1951]). *Political Parties*, London: Methuen & Co Ltd.
- Easton, D. (1981). 'The Political System Besieged by the State', *Political Theory*, 9, 3: 303-325.
- Eldersveld, S. (1964). *Political Parties: A Behavioral Analysis*, Chicago: Rand McNally.
- Epstein, L. (1980 [1967]). *Political Parties in Western Democracies*, New Brunswick, N. Jersey: Transaction Books.
- Gunther, R. & L. Diamond (2003). 'Species of Political Parties: A New Typology', *Party Politics*, 9, 2: 167-199.
- Habermas, J. (1981). 'New social movements', *Telos* 49.
- Habermas, J. (1975). *Legitimation Crisis*, Boston: Beacon Press.
- Heidar, K. & J. Saglie (2003). 'Predestined Parties? Organizational Change in Norwegian Political Parties', *Party Politics*, 9, 2: 219-239.
- Hopkin, J. (2003). 'The Emergence and Convergence of the Cartel Party: Parties, States and Economy in Southern Europe', paper presented at L.S.E., <http://personal.lse.ac.uk/HOPKIN/hopkin%20lse%20paper%202.pdf>
- Hopkin, J (2004). 'The Problem with Party Finance: Theoretical Perspectives on the Funding of Party Politics', *Party Politics*, 10, 6: 627-651.
- Κατσούλης, Ηλ. (2002). 'Η απαξίωση των πολιτικών κομμάτων και το "παράδοξο της ανάπτυξης"', στο του ίδιου (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Katz, R. (2005). 'The Internal Life of Parties', στο Luther, K.R. & F. Müller-Rommel (επιμ.), *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*, Oxford: Oxford University Press.
- Katz, R. & P. Mair (επιμ.) (1992). *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960-90*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Katz, R. & P. Mair (επιμ.) (1994). *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Katz, R. & P. Mair (1995). 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party', *Party Politics*, 1, 1: 5-28.
- Katz, R. & P. Mair (2002). 'The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies', στο R. Gunther, J.R. Montero & J. Linz, *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Oxford: Oxford University Press.

- Katz, R. & P. Mair (2009). 'The Cartel Party Thesis: A Restatement', *Perspectives on Politics*, 7, 4: 753-766.
- Katz, R., P. Mair, L. Bardi et al. (1992). 'The membership of political parties in European democracies, 1960-1990', *European Journal of Political Research*, 22, 3: 329-345.
- Kirchheimer, O. (1991 [1966]). 'Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στην Ευρώπη', *Λεβιάθαν*, 11: 77-104.
- Kitschelt, H. (2000). 'Citizens, politicians, and party cartelization: Political representation and state failure in post-industrial democracies', *European Journal of Political Research*, 37, 2: 149-179.
- Koole, R. (1994). 'The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands', στο Katz, R. & P. Mair (επιμ.), *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Koole, R. (1996). 'Cadre, Catch-All or Cartel?: A Comment on the Notion of the Cartel Party', *Party Politics*, 2, 4: 507-523.
- Levi, M. (1981). 'State, Power, And Socialism by Nicos Poulantzas', *The Journal of Economic History*, 41, 3: 716.
- Lösche, P. (2003). 'The German party system after the 2002 Bundestag elections – continuity or discontinuity', *German Politics*, 12, 3: 66-81.
- Mair, P. (1994). 'Party Organizations: From Civil Society to the State', στο R. Katz & P. Mair (επιμ.), *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Mair, P. & I. van Biezen (2001). 'Party Membership in Twenty European Democracies 1980-2000', *Party Politics*, 7, 1: 5-21.
- Michels, R. (1997 [1911]). *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα: Γνώση.
- Miliband, R. (1972 [1961]). *Parliamentary Socialism: A Study in the Politics of Labour*, London: Merlin Press.
- Miliband, R. (1977). *Marxism and Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Miliband, R. (1984 [1969]). *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Αθήνα: Πολύτοπος.
- Müller, W.C. (1993). 'The Relevance of the State for Party System Change', *Journal of Theoretical Politics*, 5, 4: 419-454.
- Negri, A. (1977). *La forma stato, Per la critica dell' economia politica della costituzione*, Milano: Feltrinelli.
- Offe, C., (1980). 'The separation of form and content in liberal democratic politics', *Studies in Political Economy*, 3.
- Ostrogorski, M., (1993[1903]). *La Démocratie et les partis politiques*, Paris: Fayard.
- Panbianco A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Panitch, L., C. Leys & D. Coates (2001). *The End of Parliamentary Socialism: From New Left to New Labour*, London: Verso.
- Paterson, W. & J. Sloan (2006). 'Is the left alright? The SPD and the renewal of European social democracy', *German Politics*, 15, 3: 233-248.
- Pedersen, K. & J. Saglie (2005). 'New Technology in Ageing Parties: Internet Use in Danish and Norwegian Parties', *Party Politics*, 11, 3: 359-377.
- Pelizzo, R. (2003). *Cartel Parties and Cartel Party Systems*, PhD Dissertation, Baltimore: Johns Hopkins University.
- Pierre, J., L. Svåsand & A. Widfeldt (2000). 'State subsidies to political parties: Confronting rhetoric with reality', *West European Politics*, 23, 3: 1-24.
- Poguntke, T. (1987). 'New politics and party systems: The emergence of a new type of party?', *West European Politics*, 10, 1: 76-88.
- Poguntke, T. (1996). 'Anti-party sentiment-Conceptual thoughts and empirical evidence: Explorations into a minefield', *European Journal of Political Research*, 29, 3: 319-344.
- Πουλαντζάς, Ν. (1980α). 'Η κρίση των κομμάτων', στο L. Althusser, E. Balibar, Ν. Πουλαντζάς κ.ά., *Σοζήτηση για το κράτος*, Αθήνα: Αγώνας.
- Πουλαντζάς, Ν. (1980β [1968]). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος β', Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Ν. (2001 [1978]). *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Reiter, H. (1993). 'The rise of the "new agenda" and the decline of partisanship', *West European Politics*, 6, 2: 89-104.
- Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems, A Framework for Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Scarrow, S. (1996). *Parties and Their Members: Organizing for Victory in Britain and Germany*, Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S. (2006). 'Party subsidies and the freezing of party competition: Do cartel mechanisms work?', *West European Politics*, 29, 4: 619-639.
- Selle, P. & L. Svåsand (1991). 'Membership in Party Organizations and the Problem of Decline of Parties' *Comparative Political Studies*, 23, 4: 459-477.
- Smith, G. (1989). 'Core persistence: Change and the "people's party"', *West European Politics*, 12, 4: 157-168.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1990). *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Εξάντας.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). 'Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκορμία', στο Δ. Τσάτοος & Ξ. Κοντιάδης (επιμ), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης.

- van Biezen, I. (2004). 'Political Parties as Public Utilities', *Party Politics*, 10, 6: 701-722.
- van Biezen, I. & P. Kopecký (2007). 'The State and the Parties: Public Funding, Public Regulation and Rent-Seeking in Contemporary Democracies', *Party Politics*, 13, 2: 235-254.
- Ware, A. (1996). *Political Parties and Party Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Webb, P. (1996). 'Apartisanship and anti-party sentiment in the United Kingdom: Correlates and constraints' *European Journal of Political Research*, 29, 3: 365-382.
- Weber, M. (2005 [1922]). *Οικονομία και Κοινωνία 1. Κοινωνιολογικές Έννοιες*, μτφρ-εισ.- επιμ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας.
- Weber, M. (2007[1922]). *Οικονομία και Κοινωνία 2. Κοινότητες*, μτφρ-εισ.-επιμ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας.
- Widfeldt, A. (1995). 'Party Membership and Party Representativeness', στο H.-D. Klingemann & D. Fuchs (επιμ.), *Citizens and the State*, Oxford: Oxford University Press.
- Wolinetz, St. (2002). 'Beyond the Catch-All Party: Approaches to the Study of Parties and Party Organizations in Contemporary Democracies', στο R. Gunther, J.R. Montero & J. Linz, *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Oxford: Oxford University Press.
- Zielonka-Goei, M.-L. (1992). 'Members Marginalising Themselves? Intra-Party Participation in the Netherlands', *West European Politics*, 15, 2: 93-106.